

Eleni Leontsini

University of Ioannina

Επιθυμία, Έρωτας, Συναισθήματα: Μια
Φιλοσοφική Ανάγνωση του Κίτρινου Φακέλου
του Μ. Καραγάτση

Desire, Love, Emotions: A Philosophical Reading of M. Karagatsis' Kitrinos Fakelos

Στη μνήμη του Βαγγέλη Αθανασόπουλου
In the Memory of Vangelis Athanasopoulos

Abstract

My aim in this paper is to attempt a philosophical reading of M. Karagatsis' novel *Kitrinos Fakelos* (1956), focusing my analysis on the passions and the emotions of its fictional characters, aiming at demonstrating their independence as well as the presentation of their psychography in Karagatsis' novel where the description of the emotions caused by love is a dominant feature. In particular, I will examine the expression of desire, love (*erôs*) and sympathy in this novel – passions and emotions that play an important role to moral life and human existence in general. I will be approaching these issues from the point of view of moral philosophy, analyzing the passions and the emotions expressed by the fictional characters in *Kitrinos Fakelos*, and in particular of the fictional character of Manos Tasakos. At the same time, I will attempt to show the philosophical influences that M. Karagatsis has received in his literary work, and especially in his novel *Kitrinos Fakelos*, by the philosophical thought of Friedrich Nietzsche. In addition, I will try to demonstrate the contrast between the Nietzschean moral model and that of both ancient and contemporary virtue ethical theory, in relation to the traditional interpretation of the work of Nietzsche's that Karagatsis adopts, along with many of his contemporaries in Greece from the beginning of the 20th century until the 70's at least.

1. Εισαγωγή

Στη μελέτη αυτή επιχειρώ μία φιλοσοφική ανάγνωση του μυθιστορήματος του Μ. Καραγάτση *Κίτρινος φάκελος* (1956) επικεντρώνοντας την προσοχή μου σε μια ανάλυση των παθών και των συναισθημάτων των μυθοπλαστικών προσώπων επιδιώκοντας να καταδείξω την αυτοδυναμία τους καθώς και την ψυχογραφική παρουσίασή τους από τον Μ. Καραγάτση στο έργο του οποίου η περιγραφή των συναισθημάτων που γεννά ο έρωτας αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο. Θα εξετάσω ειδικότερα την έκφραση της επιθυμίας, του έρωτα και της συμπάθειας στο έργο αυτό, πάθη και συναισθήματα που έχουν ιδιαίτερη σημασία για τον ηθικό βίο και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη ζωή γενικότερα. Θα προσεγγίσω τα θέματα αυτά από την πλευρά της ηθικής φιλοσοφίας, αναλύοντας τα πάθη και τα συναισθήματα που εκφράζονται από τους χαρακτήρες του Μ. Καραγάτση. Συγχρόνως, θα επιχειρήσω να καταδείξω τις φιλοσοφικές επιδράσεις που ο Μ. Καραγάτσης έχει δεχθεί στο λογοτεχνικό έργο του, και κυρίως στον *Κίτρινο φάκελο*, από τον φιλοσοφικό στοχασμό του Friedrich Nietzsche. Επιπλέον, θα προσπαθήσω να καταδείξω την αντίθεση του νιτσεικού ηθικού μοντέλου με αυτό της αρχαίας και της σύγχρονης αρετολογικής ηθικής θεωρίας, σε σχέση με την παραδοσιακή ερμηνεία του έργου του Friedrich Nietzsche που υιοθετεί ο Μ. Καραγάτσης, όπως άλλωστε και πολλοί άλλοι σύγχρονοι του νεοέλληνες από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του '70 τουλάχιστον.

2. Μυθοπλασία και ηθική

Ήδη από την εποχή του Πλάτωνα, οι φιλόσοφοι και οι ποιητές αντιμετώπιζαν ο ένας τον άλλο με καχυποψία και ορισμένες φορές ακόμη και με ζήλεια¹. Όμως, ακόμη και ο ίδιος ο Πλάτων υπήρξε ποιητής και οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι πολύ συχνά οι ποιητές ασχολήθηκαν και εξέτασαν φιλοσοφικά προβλήματα². Η λογοτεχνία είναι εξίσου σημαντική, όπως η φιλοσοφία, για τον ηθικό και πολιτικό στοχασμό αλλά και για την αισθητική, πολιτική και ηθική εμπειρία και πράξη. Ενώ ο Πλάτων υποστήριζε ότι τα περισσότερα είδη της καλλιτεχνικής μίμησης, και κυρίως η τραγωδία, τρέφουν τα

πάθη και παραπλανούν τον αναζητητή της αλήθειας, ο Αριστοτέλης αντίθετα θεωρούσε ότι οι τέχνες γενικά έχουν αξία, γιατί επιδιορθώνουν τις ατέλειες της φύσης καθώς, επίσης, και ότι η μυθοπλασία του τραγικού δράματος νομιμοποιείται λόγω της ηθικής λειτουργίας της. Στην σύγχρονη εποχή, αρκετοί φιλόσοφοι έχουν επιχειρήσει να αναγνωρίσουν το γεγονός ότι η λογοτεχνία είναι δυνατόν να προσφέρει πολύ περισσότερα στη φιλοσοφία και να μην αποτελεί απλώς μια πηγή καλών παραδειγμάτων για τον ηθικό ή τον αισθητικό στοχασμό³. Η λογοτεχνία αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές ανθρώπινες δραστηριότητες κατά την οποία η ικανότητα του ανθρώπου να επινοεί και να αφηγείται συλλειτουργεί με την άλλη ικανότητά του για στοχασμό και αναζήτηση⁴. Δεδομένου ότι οι λογοτεχνικοί συγγραφείς επηρεάζονται από φιλοσόφους και φιλοσοφικά ρεύματα, είναι εξίσου σημαντικό να εξεταστεί σε ποιο βαθμό οι αξίες και οι ηθικές έννοιες, που σχετίζονται με την κατανόηση των ανθρώπινων όντων, επηρεάζουν επίσης το κοινό στην κατανόηση των μυθοπλαστικών χαρακτήρων καθώς και στην αντίδρασή του σε αυτούς. Είναι, άλλωστε, γνωστή η ρήση του Montaigne σύμφωνα με την οποία «ένας επαρκής αναγνώστης θα βρει πάντα στα συγγράμματα των άλλων πράγματα που ο συγγραφέας δεν θέλησε διόλου να βάλει»⁵.

Βέβαια, οι χαρακτήρες των μυθιστορημάτων δεν είναι πραγματικά πρόσωπα, δεν είναι αληθινοί άνθρωποι, αποτελούν πλάσματα της φαντασίας του συγγραφέα που δεν ανήκουν στον πραγματικό κόσμο. Όπως έχει επισημανθεί, οι μυθοπλαστικοί χαρακτήρες «δεν εμπλέκονται στις διαπροσωπικές σχέσεις μας και οι πράξεις και οι αποφάσεις τους ούτε βοηθούν ούτε επηρεάζουν τους στόχους μας και τις δραστηριότητές μας, κατά τον ίδιο τρόπο βέβαια που και οι δικές μας δεν επηρεάζουν τις πράξεις των χαρακτήρων της μυθοπλασίας»⁶. Στην πραγματικότητα, οι χαρακτήρες της μυθοπλασίας αποτελούν απλές κατασκευές, κατασκευάσματα που εξυπηρετούν τους σκοπούς του συγγραφέα, πλάσματα της φαντασίας του συγγραφέα που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ηθικά πρόσωπα, αφού δεν διαθέτουν τα απαραίτητα κριτήρια προσωπικής ταυτότητας⁷: «Αφού σαν μαριονέτες, δεν πράττουν τίποτε άλλο από αυτό που ο ρόλος τους τους καθορίζει, δεν είναι λάθος να τους ψέγουμε ή να τους κατηγορούμε για αυτά που κάνουν; Και δεν είναι ακόμη πιο

λάθος να αισθανόμαστε θλίψη για εκείνους, να χαιρόμαστε για τις επιτυχίες τους ή να ικανοποιούμαστε από τη λύση των προβλημάτων τους;»⁹.

Παρόλο, όμως, που οι χαρακτήρες της μυθοπλασίας δεν αποτελούν υπαρκτά πρόσωπα, γεγονός παραμένει ότι γοητευόμαστε από αυτούς, χαιρόμαστε και λυπόμαστε μαζί τους και γενικότερα τους αποδίδουμε συναισθήματα σαν να ήταν αληθινοί. Επιπλέον, όχι μόνο συνηθίζουμε να αναφερόμαστε στους χαρακτήρες της μυθοπλασίας σαν να υπήρχαν στο κόσμο της πραγματικότητας, αλλά επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις, νιώθουμε συναισθήματα για αυτούς ή τουλάχιστον εκφραζόμαστε γι' αυτούς ωσάν να νοιώθαμε συναισθήματα, όταν λέμε π.χ. ότι είμαστε ερωτευμένοι ή θυμωμένοι μαζί τους ή ότι ανησυχούμε για την τύχη τους και στενοχωριόμαστε με τον θάνατό τους. Πώς όμως είναι δυνατόν να είναι κανείς ερωτευμένος ή θυμωμένος με ένα πρόσωπο που αποτελεί απλώς ένα αποκύημα της φαντασίας κάποιου συγγραφέα;

Η διαμάχη γύρω από την υπόσταση των χαρακτήρων της μυθοπλασίας είναι σύνθετη και πολλοί φιλόσοφοι και φιλοσοφούντες έχουν ασχοληθεί με το θέμα αυτό¹⁰. Οπωσδήποτε, γεγονός παραμένει ότι, όταν διαβάζουμε για κάποιο μυθοπλαστικό πρόσωπο ή το βλέπουμε στο θέατρο ή στον κινηματογράφο, θεωρούμε ότι αυτό έχει κάποιου είδους ζωή, αφού συγκινούμαστε από αυτό, το λατρεύουμε ή το μισούμε, το θαυμάζουμε ή το απεχθανόμαστε και, γενικότερα, νιώθουμε συναισθήματα γι' αυτό¹¹. Αυτό συμβαίνει με τις περισσότερες, αν όχι όλες, τις μορφές των παραστατικών τεχνών, αφού ακόμη και όταν βλέπουμε ένα πίνακα ζωγραφικής αναρωτιόμαστε για τη ζωή, τις σκέψεις και τα συναισθήματα του προσώπου ή των προσώπων που απεικονίζονται. Επιπλέον, κάτι που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι όντως αποδίδουμε συναισθήματα στα πρόσωπα αυτά, αξιολογούμε τις πράξεις τους και πολλές φορές βλέπουμε μια εικόνα του εαυτού μας μέσα από αυτά ή ακόμη και επηρεαζόμαστε στην προσωπική μας ζωή από τους χαρακτήρες αυτούς της μυθοπλασίας¹².

Ο Αριστοτέλης, όταν αναφερόταν στον τραγικό ήρωα στην *Ποιητική* του, αλλά και σε άλλα έργα του όπου χρησιμοποιεί συχνά παραδείγματα από την τραγική ποίηση, αναφέρεται στα πρόσωπα αυτά ωσάν να είναι πραγματικά, υπό την έννοια ότι είναι δυνατόν, παρό-

λο που είναι μυθικά, να μας βοηθήσουν στην κατανόηση του ηθικού βίου¹³. Γι' αυτό, άλλωστε, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ποίηση είναι σημαντικότερη από την ιστορία, γιατί η ποίηση, λόγω των φανταστικών, μη ιστορικών προσώπων που μας παρουσιάζει, είναι σε θέση να μας μιλήσει με καθολικό τρόπο για τη ζωή χωρίς να μας περιορίζει με πρόσωπα που είναι προσδιορισμένα από ιστορικούς παράγοντες και είναι, επομένως, πεπερασμένα και ανεπανάληπτα: «Φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν· ἢ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγειν». (*Περὶ ποιητικῆς*, 9, 1451b5-7). Η ποίηση, δηλ. η τέχνη γενικώς, ασχολείται με τα *καθόλου* ενώ η ιστορία με τα *καθ' ἕκαστον*. Μας προσφέρει, επομένως, γι' αυτόν τον λόγο, παραδείγματα καθολικά στα οποία όλοι μπορούμε να αναφερόμαστε και να τα χρησιμοποιούμε για την ηθική ζωή¹⁵.

3. Η κριτική του ερωτικού πάθους

Όπως αναφέρει ο Francis Bacon στο δοκίμιό του για τον έρωτα, «Η σκηνή του θεάτρου οφείλει περισσότερα στον έρωτα από ό,τι η ζωή του ανθρώπου. Διότι στη σκηνή, ο έρωτας είναι πάντοτε θέμα κωμωδιών και μερικές φορές τραγωδιών· αλλά στη ζωή προκαλεί πολύ κακό, άλλοτε σα σειρήνα, και άλλοτε σα μαινάδα»¹⁶. Πράγματι, στο σύντομο αυτό δοκίμιο που γράφει για τον έρωτα, ο Bacon κατορθώνει επιγραμματικά σχεδόν να σκιαγραφήσει τις δυσκολίες που το πάθος του έρωτα προκαλεί στους ανθρώπους, σημειώνοντας ότι ο έρωτας «μια φορά να αναμχθεί στις δουλειές τους, αναστατώνει τη ζωή των ανθρώπων, και τους κάνει να μην μπορούν να σταθούν πιστοί στους σκοπούς τους»:

Διότι ποτέ δεν υπήρξε υπερήφανος άνδρας, ο οποίος να έχει τόσο παράλογα μεγάλη ιδέα για τον εαυτό του, όπως έχει ο ερωτευμένος για το αγαπημένο πρόσωπο· και γι' αυτό καλώς ειπώθηκε ότι, Είναι αδύνατον να είναι κανείς ταυτόχρονα ερωτευμένος και σννετός.¹⁷ Ούτε συμβαίνει αυτή η αδυναμία να γίνεται φανερή μόνο στους άλλους, και όχι στο αγαπώμενο πρόσωπο· αντίθετα, σε αυτό ακόμη περισσότερο, εκτός κι αν ο έρωτας είναι αμοιβαίος. Διότι ισχύει ο κανόνας, ότι ο έρωτας πάντα ανταμείβεται είτε με ανταπόδοση είτε με μια ενδόμυχη και

μυστική περιφρόνηση. Ακόμη περισσότερο, λοιπόν, θα έπρεπε οι άνθρωποι να είναι προσεκτικοί με το πάθος, που δεν είναι μόνο η αιτία να χάσουν άλλα πράγματα, αλλά και το ίδιο που ποθούν. Όσο για τις άλλες απώλειες, η αφήγηση του ποιητή τις παριστά καλά: εκείνος που προτίμησε την Ελένη, εγκατέλειψε τα δώρα της Ήρας και της Παλλάδος. Διότι, όποιος δίνει υπερβολική αξία στο ερωτικό συναίσθημα εγκαταλείπει και τα πλούτη και τη σοφία»¹⁸.

Ανάλογη κριτική του έρωτα βρίσκουμε και στον *Κίτρινο φάκελο* του Μ. Καραγάτση, την πρώτη φορά που ο ήρωας, ο Μάνος Τασάκος, μας φανερώνει εκτενώς τις σκέψεις του πάνω στο θέμα αυτό, σκεφτόμενος τις συναντήσεις της Τετάρτης στο σπίτι του νομπελίστα λογοτέχνη Κωστή Ρούσση, με αφορμή την ερωτική επιθυμία του για την Μαρία Πετροπούλου:

Μόνο η Μαρία Πετροπούλου, πάντα σεμνή και λιγόλογη, δεν του είναι δυσάρεστη. Η θηλυκιά νοστιμιά της του ικανοποιεί το μάτι.

— Αν δεν φοβόμουν τις περιπλοκές, συλλογιέται, θα της έβαζα χέρι. Με ερεθίζει, το παλιοκόριτσο!

Είναι εντελώς σίγουρος πως αν έβαζε τα δυνατά του, του την έπαιρνε του Νίκου. Το κυριότερο ατού του, ήταν η προοπτική ενός πολύ καλού κοινωνικά και οικονομικά γάμου. Διάβολε, σ' αυτό το σημείο ο Νίκος Ρούσης δεν μπορούσε να του αντιπαραβληθή! Αλλά κι από κάθε πλευρά ήταν πολύ πιο ενδιαφέρον απ' τον ανεκδιήγητο ανεψιό του θείου. Μόνο που η Μαρία, καλά δασκαλεμένη από την φτώχεια και τον πατέρα της, δεν φαινόταν επιρρεπής σε αισθηματολογίες άσχετες από πρακτικές προοπτικές.

— Αν της πρότεινα γάμο, αμέσως παρατούσε το σαχλαμαράκια της. Αλλά για να απολαύσω μια γυναίκα που επιθυμώ και δεν αγαπώ, το τίμημα είναι δυσανάλογο. Εξ άλλου δεν πρόκειται να παντρευτώ ποτέ. Ποιος ο λόγος να δεθώ νομικώς με μια οποιαδήποτε γυναίκα, έστω κι αν την αγαπώ; Σε τι μπορεί να αξιοποιήσει τον έρωτά μου ένας συνεχής συστεγαστικός συγχρωτισμός;

Συλλογιέται πως είναι 31 χρόνων, κι ακόμα δεν αγάπησε. Είχε βέβαια μερικούς συνδέσμους, και με γυναίκες ενδιαφέρουσες. Τις χάρηκε, τις λογάριασε, ένωσε γι' αυτές φιλία, τρυφερότητα, συναισθηματική έλξη· αλλά το πάθος εκείνο που κυριεύει όλα τα κύτταρα του ανθρώπου, που του ανατρέπει το ψυχολογικό καθεστώς,

του εκτροχιάζει το βιοτικό ρυθμό, του μεταλλάζει τη νοοτροπία και τον διαποτίζει με μιαν αντιφατική κι αγχώδη νοσηρότητα, δεν τ' νιώσε ποτέ.

— Κι ούτε θα το νιώσω ποτέ, συλλογιέται. Όποιος δεν ερωτεύθηκε ως τα 30 του, δύσκολο πια να ερωτευθή. Ποια όμως η αιτία; Ο εγωκεντρισμός μου, κι όχι ο εγωισμός μου. Ο έρωτας πηγάζει από τον εγωισμό να κυριαρχήσουμε, με κάθε θυσία, στον εγωισμό ενός ετεροφύλου. Όταν όμως είμαστε εγωκεντρικοί, αποκλείουμε διαρρήδην το νόημα της θυσίας· για τίποτ' απολύτως δεν βάζουμε σε κίνδυνο την ολύμπια γαλήνη μας, και καγχάζουμε με την ιδέα να επιβάλλουμε την ψυχική ή σαρκική κυριαρχία μας σ' οποιονδήποτε. Ναρκισσευόμαστε να μας αγαπούν. Ν' αγαπήσουμε; Τι μείωση της ατομικής μας και υπερβατικής ανωτερότητας; Ως εκεί θα ξεπέσουμε, να μοιραζόμαστε τον ανυπέμβλητο εαυτό μας με την οποιαδήποτε γυναικούλα;

Κάγχασε με κέφι σαρκαστικό. Το ζήτημα δεν τον ενδιέφερε, ήταν πολύ ευχαριστημένος από την παρούσα του κατάσταση. Δεν αισθανόταν την ανάγκη ψυχικής προσφοράς, αισθηματικού αντικρύσματος και τα παρόμοια. Η καλή συντροφιά και το καλό κρεβάτι μιας οποιασδήποτε όμορφης και έξυπνης γυναίκας τον ικανοποιούσαν απόλυτα. Αυτό τον καιρό είχε δυο φιλενάδες χαριτωμένες. Τι άλλο γύρευε;¹⁹

4. Ο Κίτρινος φάκελος και η ιστορία ενός μυθοπλαστικού μυθιστοριογράφου

Ο *Κίτρινος φάκελος* κυκλοφορεί το 1956 και αποτελεί ένα από τα πιο σύνθετα και ιδιόμορφα²¹ μυθιστορήματά του Μ. Καραγάτση, «μια μυθοπλασία που στηρίζεται στις εσωτερικές σχέσεις της και όχι σε εξωτερικούς αφηγηματικούς πυρήνες ή αναφορές»²³. Είναι, όπως έχει επισημανθεί, ένα «παιχνίδι θεατρικής πράξης»²⁵, ένα αστυνομικού χαρακτήρα «μεταμυθιστόρημα»²⁶ που «με σημερινούς όρους θα λέγαμε ότι έχει συντεθεί βάσει τηλεοπτικής λογικής»²⁸, με σημαντικό ψυχαναλυτικό υπόβαθρο²⁹, το οποίο «χαρακτηρίζεται από την αρχιτεκτονική οργάνωσή του, μια οργάνωση που το προβάλλει ως αστυνομικό μυθιστόρημα, ενώ στην πραγματικότητα είναι ένα ακόμη αστικό μυθιστόρημα του Καραγάτση»³⁰. Ενδεικτική είναι επίσης η

αδυναμία κατανόησης του *Κίτρινου φακέλου* από τον Αντρέα Καραντώνη: «Υπάρχει μια πρωτοτυπία, που εκπλήσσει, και μια περιφρόνηση της καθαρής λογοτεχνίας, που τρομάζει και μας κάνει συχνά ν' αναρωτιόμαστε αν πρόκειται για έργο τέχνης ή για κάτι άλλο»³¹. Ο ίδιος ο Καραγάτσης αναγνωρίζει αυτήν την ιδιομορφία της γραφής του *Κίτρινου φακέλου*, γράφοντας χαρακτηριστικά για το έργο του αυτό:

Οποιοδήποτε μυθιστόρημά μου μπορώ να σας το διηγηθώ αρκετά λεπτομερώς, μέσα σε μισή ώρα. Αλλά τον «Κίτρινο Φάκελο» μού είναι αδύνατον να τον διηγηθώ. Όχι επειδή δεν υπάρχει πλοκή. Απεναντίας τα πολυπούκιλα γεγονότα περιπλέκονται με συνέπεια τόσο αρρήκτως αδέκαστη, ώστε οποιαδήποτε από τις αμέτρητες λεπτομέρειες κι αν λησμονήσω, η διήγησή μου γίνεται ακατανόητη. «Ο Κίτρινος Φάκελος» είναι μυθιστόρημα που πρέπει να το διαβάζουν, κι όχι παραμύθι, που μπορούν να το διηγούνται»³⁴.

Η υπόθεση του *Κίτρινου φακέλου*, όσο είναι εφικτό, παρόλες τις αντιρρήσεις του Καραγάτση, να περιγραφεί εν συντομία, έχει ως εξής: Ο Μάνος Τασάκος, λογοτέχνης και δικηγόρος, βρίσκεται νεκρός έχοντας υπογράψει ένα μονολεκτικό σημείωμα «αυτοκτονώ». Δέκα χρόνια αργότερα, η ερωμένη του Μαρία Πετροπούλου-Ρούσση παραδίδει έναν κίτρινο φάκελο στο συγγραφέα Μιχάλη Καραγάτση. Ο φάκελος περιέχει τα χειρόγραφα του ημιτελούς αυτοβιογραφικού βιβλίου του Τασάκου «Θέσεις κι αντιθέσεις» και ο Καραγάτσης καλείται σύμφωνα με την επιθυμία του νεκρού να ολοκληρώσει το έργο. Διαβάζοντας τα χειρόγραφα και ακούγοντας με προσοχή την αφήγηση της Μαρίας, ο Καραγάτσης, συνθέτει σιγά-σιγά τη ζωή του Μάνου Τασάκου, και την ιστορία ενός ερωτικού τριγώνου που σχηματίστηκε ανάμεσα σ' αυτόν, τον καλύτερο του φίλο και διάσημο νομπελίστα συγγραφέα Κωστή Ρούσση και τη γυναίκα του Μαρία Πετροπούλου. Αποκορύφωμα της ιστορίας τους ήταν ο τραυματισμός του Τασάκου από τη Μαρία για λόγους ερωτικής αντιζηλίας, το βράδυ του θανάτου του. Αν και ο τραυματισμός δεν ήταν θανάσιμος, ο Τασάκος, επειδή είχε προσβληθεί από ανίατη αρρώστια, έδωσε την Μαρία από το σπίτι, υπέγραψε το σημείωμα της αυτοκτονίας και αφέθηκε να πεθάνει από αιμορραγία.

Όπως παρατηρεί ο Βαγγέλης Αθανασόπουλος, στον *Κίτρινο φάκελο* έχουμε έναν «λογικό έλεγχο της μυθοπλασίας που αναδεικνύεται σε πλοική», ένα «ελεύθερο λογικό παιχνίδι με τη μυθοπλασία», το οποίο όμως «όσο πετυχημένο και να ήταν στον *Κίτρινο φάκελο*, δεν μπόρεσε να το κρατήσει»³⁵. Πράγματι, ο *Κίτρινος φάκελος* αποτελεί ένα ιδιόμορφο έργο του Καραγάτση, ένα έργο που μοιάζει να προσπαθεί να συνδυάσει πολλά πράγματα μαζί, να είναι ένα αστυνομικό, ένα ερωτικό, ένα αστικό, ένα πολιτικό αφήγημα³⁶, ακόμη ίσως και αυτοβιογραφικό³⁷, ένα ιδιόμορφο ρεαλιστικό whodunit, ένα campus novel στον κύκλο των λογοτεχνών, ένα ψυχογράφημα της ανθρώπινης φύσης που συγχρόνως ασκεί πολιτική και λογοτεχνική κριτική. Οι ήρωες είναι σχεδόν αληθινοί, θα μπορούσαν να είναι κάποιιοι από εμάς και οπωσδήποτε είναι πολλοί από αυτούς με τους οποίους καθημερινώς συναναστρεφόμαστε στους λογοτεχνικούς ή τους φιλοσοφικούς κύκλους που συχνάζουμε, άνθρωποι που έχουμε αγαπήσει πολύ και μισήσει εξίσου. Άνθρωποι που προκαλούν τα πάθη, εξάπτουν τον έρωτα και σκορπούν τη δυστυχία στους γύρω τους και, προπάντων, σε αυτούς που τους αγαπούν.

Πράγματι, όπως επισημαίνει ο Roderick Beaton, ο τρόπος της αφήγησης του Καραγάτση, είναι σχεδόν υστερικός» και οι χαρακτήρες του «οδηγούνται από μια δύναμη που ελάχιστα καταλαβαίνουν και δεν είναι σε θέση να ελέγξουν, προς μια τελείωση που το περιβάλλον γύρω τους τους αρνείται»: «ο Καραγάτσης κατά τη δεκαετία του '30 δημοσίευσε μυθιστορήματα και διηγήματα στα οποία χαρακτήρες με εξαιρετικές ιδιότητες καταδιώκονταν και τελικώς καταστρέφονταν από τις βιολογικές ανάγκες που τους καθοδηγούσαν». Κατά τον Beaton,

Ο Κίτρινος φάκελος είναι η ιστορία ενός μυθοπλαστικού μυθιστοριογράφου του 1930 που σχεδιάζει ένα μυθιστόρημα που θα αποδείξει ακριβώς αυτή τη θεωρία του βιολογικού και υλιστικού ντετερμινισμού. Όπως ο ίδιος ο Καραγάτσης κατά την περίοδο εκείνη, ο φαντασιακός Μάνος Τασάκος απηχεί την άποψη του Emile Zola ότι ο συγγραφέας αποτελεί ένα είδος επιστήμονα, που χωρίς πάθος πειραματίζεται με το υλικό του. Όμως στο μυθιστόρημα, ο Τασάκος μεταφέρει το πείραμά του στην πραγματική ζωή, καθώς χωρίς διορατικότητα κινεί τους

πραγματικούς ανθρώπους που βρίσκονται γύρω του μέσα σε ένα κινικό σενάριο που θα αποδείξει τη θεωρία του και θα γίνει η «υπόθεση» του μυθιστορηματός του. Παρόλα αυτά, το τελευταίο θύμα αυτού του σεναρίου είναι ο ίδιος ο Τασάκος, όταν η κοπέλα που υπήρξε το κυρίως θύμα του διαβάξει τα περιεχόμενα του κίτρινου φακέλου και τον πυροβολεί θανάσιμα. Το μυθιστόρημα για το οποίο αδίστακτα θυσιάσε τη δική του ευτυχία και των άλλων βραχνυκνυκλώνεται, και το ψεγάδι ολόκληρης της θεωρητικής πρότασης του Τασάκου αποκαλύπτεται με την επιθανάτια πράξη του να γράψει ένα ψεύτικο σημείωμα αυτοκτονίας, έτσι ώστε να σώσει το κορίτσι που τελικά αγαπά: «ως το αναπότρεπτο, το δίκαιο θάνατο που μου' δωσε το χέρι σου». Ο Καραγάτσης σ' αυτό το μυθιστόρημα αντικατροπτίζει τη δική του προηγούμενη δουλειά, την οποία, όπως τη «σατανικά» καθοδηγούμενη δεκαετία κατά την οποία την παρήγαγε, τώρα τη βλέπει ως ένα κύκλο που έχει κλείσει. Από τη δική του συγκεκριμένη οπτική γωνία, ο Καραγάτσης κοιτά πίσω προς τον κόσμο του Μάνου Τασάκου και εκφωνεί τον επιτάφιο του. Ο κύκλος, όμως, δεν έχει απολύτως παρέλθει. Παρόλο που ο Τασάκος είναι νεκρός και το μυθιστόρημα δεν είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί, είναι τώρα δυνατόν μετά το πέραςμα δέκα ετών ο Καραγάτσης να φτιάξει ένα διαφορετικό μυθιστόρημα μέσα από την αποτυχία του Τασάκου, σε ένα νέο γενναίο κόσμο όπου ο βιομηχανικός καπιταλισμός υπόσχεται ευτυχία για το μέλλον.

Ο Beaton τονίζει ότι το περιβάλλον αυτό, αυτός ο περίγυρος, είναι πάνω απ' όλα η Ελλάδα και η ελληνική κοινωνία του 1930: τα μυθιστορήματα και τα διηγήματα του Καραγάτση, παρόλο που συχνά έχουν ως πρωταγωνιστές αλλοδαπούς, αναφέρονται πρωτίστως στην Ελλάδα. Ο Beaton κάνει επίσης ένα ενδιαφέροντα παραλληλισμό ανάμεσα στους ήρωες της *Αργώς* του Γιώργου Θεοτοκά και τους ήρωες του Καραγάτση, επισημαίνοντας ότι αυτοί αναζητούν να εισέλθουν σε μία κατάσταση «ηρεμίας», εκφράζοντας έτσι την επιθυμία που κατέχει τον Έλληνα διανοούμενο της γενιάς του Τριάντα. Το χωρίο από τον Θεοτοκά που παραθέτει ο Beaton είναι εξαιρετικό: «Αλίμονο! το ιδανικό έργο δε θα το φτάσουμε ποτέ. Μήτε θα βρούμε την ιδανική γυναίκα. Μήτε θα πραγματοποιήσουμε την ποίηση στη

ζωή μας. Μήτε τις ιδέες. Μήτε ο διπλανός μας θα καταλάβει ποτέ τι ζητούμε. Αυτά όλα είτανε παιδιαρίσματα, εφηβικοί ρεμβασμοί. Δεν υπάρχει πουθενά το Χρυσόμαλλο Δέρας. Μα υπάρχει το ταξίδι της Αργώς» (Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, Εστία, Αθήνα 1933). Ανάλογο γαλήνεμα μέσω της μεταφοράς του ταξιδιού και της θάλασσας υπονοείται και στο διήγημα του Μ. Καραγάτση «Μοναχικό ταξίδι στα Κύθηρα» που περιλαμβάνεται στη συλλογή διηγημάτων του με τίτλο *Το Μεγάλο Συναξάρι*, όπου γίνεται αναφορά στο ποίημα «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον» του Κωνσταντίνου Καβάφη. Κατά παρόμοιο τρόπο, χρειάζεται να παρατηρηθεί, στο πλαίσιο της δικής μας φιλοσοφικής ανάγνωσης του *Κίτρινου φακέλου*, ότι η θεραπεία των παθών σύμφωνα με την στωική ηθική φιλοσοφία επιφέρει το γαλήνεμα της ψυχής, την απάθεια που αποτελεί τελικό στόχο για τον στωικό σοφό.

Έχει όμως ο κόσμος του Μάνου Τασάκου πράγματι «πεθάνει», όπως υποστηρίζει ο Roderick Beaton; Ο ίδιος ο Μάνος Τασάκος μήπως υπάρχει ακόμη ανάμεσά μας; Τι είναι δυνατόν να μας πει ο μυθοπλαστικός αυτός χαρακτήρας για την ανθρώπινη φύση και τα ανθρώπινα πάθη και συναισθήματα; Από τη στιγμή που το έργο του Καραγάτση έχει χαρακτηριστεί στο μεγαλύτερο σύνολό του ως πρωτίστως «ηθογραφικό»³⁹, παρουσιάζοντας τα ελληνικά ήθη της Ελλάδας κατά την περίοδο 1919-1930, σε τι συνίσταται η περιγραφή αυτών των ηθών και, κυρίως, ποιοι «ηθικοί» χαρακτήρες περιγράφονται; Ειδικότερα, στην περίπτωση των χαρακτήρων του *Κίτρινου φακέλου*, που αποτελεί και το αντικείμενο της φιλοσοφικής ανάλυσης της παρούσας μελέτης, ποια ηθικά πρότυπα αυτοί προβάλλουν και σε τι συνίσταται η μυθοπλαστική αφηγηματική ενότητα της ζωής τους⁴⁰; Αν και έχει υποστηριχθεί ότι στο έργο του Καραγάτση αντικατροπτίζεται η κοινωνία των δεκαετιών του 1930-50, ο καθρέπτης, κατά τη γνώμη μου, δείχνει και το είδωλο της δικής μας εποχής: ο Καραγάτσης είναι ακόμη επίκαιρος, γιατί είναι κατά μία έννοια σύγχρονός μας.

Ο Μάνος Τασάκος, ο κεντρικός ήρωας του μυθιστορήματος, δεν είναι σε καμία περίπτωση ένας αξιοθαύμαστος χαρακτήρας, δεν αποτελεί πρότυπο «ηθικού αγίου»⁴¹, το αντίθετο μάλιστα, είναι «σατανικός», είναι ο ίδιος ο Εωσφόρος. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι το κεφάλαιο όπου η Μαρία πυροβόλησε τον Τασάκο ονομάζεται «Το

τέλος του Σατανά», όπου εκεί η ίδια τον αποκαλεί σατανά και τον εαυτό της και τον κύκλο του ως «τα παιδιά του Εωσφόρου». Ο Μάνος Τασάκος ένας άνθρωπος που, ενώ γνωρίζει τον νόμο (είναι άλλωστε δικηγόρος στο επάγγελμα), δρα έξω από τα όρια της ηθικής και παραβιάζει τους ηθικούς κανόνες προκειμένου να εξυπηρετήσει το προσωπικό του συμφέρον. Οι πράξεις του καθορίζονται από εγωιστικά κίνητρα ή, όπως ο ίδιος θα έλεγε, «εγωκεντρικά». Κατά πολλούς τρόπους είναι δυνατόν να υποστηρίξει κανείς ότι οι περισσότερες πράξεις του και, γενικότερα, ο συνολικός τρόπος ζωής του ταιριάζουν στο προφίλ της «αντικοινωνικής παρεκκλίνουσας προσωπικότητας» μαζί ίσως με στοιχεία οριακής και ναρκισσιστικής προσωπικότητας, όπως και οι τρεις αυτοί τύποι προσωπικότητας ορίζονται από το γνωστό εγχειρίδιο διάγνωσης και θεραπείας των παρεκκλινουσών προσωπικοτήτων DSM-IV⁴². Ακόμη και ο Κωστής Ρούσης, ένα από τα άλλα βασικά πρωταγωνιστικά πρόσωπα, ο «δάσκαλος» γνωστός νομπελίστας λογοτέχνης, που οπωσδήποτε δεν έχει τα ίδια ελαττώματα του χαρακτήρα με τον Μάνο Τασάκο, είναι όμως μορφινομανής, κοσμοφοβικός και μισογύνης και, οπωσδήποτε, δεν χαρακτηρίζεται από έκφραση υγιών συναισθημάτων, όταν χαρακτηριστικά δηλώνει «Μπορεί να είμαι συναισθηματικός, αλλά αντιπαθώ να εκδηλώνω αυτού του είδους τις αδυναμίες».

Όπως εύστοχα έχει επισημανθεί από τον Μιχάλη Χρυσανθόπουλο, υπάρχει ένα είδος διαστροφής στον χαρακτήρα του Μάνου Τασάκου:

Προσεγγίζοντας τον χαρακτήρα του Τασάκου μέσω της διαστροφής, αφενός, και του τι σημαίνει κατάσταση έκτακτης ανάγκης στις περιόδους που πραγματεύεται «Ο κίτρινος φάκελος», αφετέρου, επιχειρώ να συνδέσω την προσωπική βία με τη βία ως χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας εποχής. Για την έννοια της διαστροφής προσφεύγω στην ψυχαναλυτική θεωρία, σύμφωνα με την οποία «οι αρνητικές συνδηλώσεις του όρου διαστροφή (perversion) αντικατοπτρίζουν την ασαφή αίσθηση ότι στον πυρήνα της διεστραμμένης πράξης βρίσκεται η επιθυμία να βλάψει κανείς τον άλλο. [...] Ο όρος διαστροφή χρειάζεται όχι γιατί αποτελεί χρήσιμο προπαγανδιστικό όπλο για τη διατήρηση της κοινωνίας, αλλά γιατί μπορεί να καταδειχθεί ως κατάσταση».

Η θεωρία αυτή τονίζει ότι «η διαστροφή, η ερωτική μορφή του μίσους, αποτελεί φαντασίωση που συνήθως γίνεται πράξη. [...] Κίνητρο της είναι η εχθρότητα, δηλαδή η επιθυμία να βλάψει κανείς το αντικείμενο, και σε αυτό διαφέρει από την επιθετικότητα (aggression), η οποία προϋποθέτει μόνο τη βία». Η εχθρότητα στη διαστροφή παίρνει τη μορφή της εκδίκησης, η οποία στοχεύει στο να βλάψει το αντικείμενο της ερωτικής επιθυμίας, ενώ παράλληλα η διαστροφή παρουσιάζεται και ως πράξη που ενέχει κινδύνους (risk-taking) γι' αυτόν που την ασκεί. Η ψυχαναλυτική θεωρία παρατηρεί, όμως, ότι η διαστροφή δεν αποτελεί μια εξαίρεση, κάτι εκτός της κανονικότητας. Είναι μέρος αυτής, όπως άλλωστε και η νεύρωση. Επιπλέον τονίζεται ότι υπάρχει μια αιτιολογική σχέση μεταξύ διαστροφής και δημιουργικότητας: η δημιουργικότητα (creativity) βασίζεται στη μετουσίωση (sublimation)· η μετουσίωση χρησιμοποιεί την ενέργεια της λίμπιντο πριν από τη διαμόρφωση της ταυτότητας του φύλου (pregenital libido)· η ίδια ενέργεια εκλύεται και κατά τη διαστροφή. Κατά συνέπεια, όπως κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι βρίσκεται πέραν της νεύρωσης, με τη φροϋδική σημασία του όρου, έτσι και κανείς δεν μπορεί να υποστηρίξει ότι βρίσκεται πέραν της διαστροφής. Για να χαρακτηρίζεται, όμως, μια συμπεριφορά ως διαστροφή πρέπει η ένταση της βίας με την οποία ασκείται να την προσδιορίζει ως εχθρότητα που επιδιώκει να καταστρέψει το αντικείμενο της επιθυμίας⁴³.

Ο έρωτας και γενικότερα η παρουσίαση και η ανάλυση των παθών καταλαμβάνουν κεντρική θέση στη μυθοπλαστική αφήγηση του Καραγάτση. Τα μυθιστορήματα του Καραγάτση στηρίζονται στη σύγκρουση έρωτα και θανάτου, κλασικό αρχέτυπο του ελληνικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού και όχι μόνον. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι το 1943 ο Καραγάτσης δημοσιεύει σε δώδεκα συνέχειες στην εφημερίδα *Πρωία*, τη μελέτη του με τίτλο «Ο έρωτας στο νεοελληνικό μυθιστόρημα»⁴⁴. Στο έργο του Καραγάτση, ο έρωτας αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ζωής, που όμως συνέχεια ωθεί αυτούς που τον βιώνουν στην καταστροφή, όταν το άτομο είτε καταστρέφει τους άλλους, είτε καταστρέφεται απ' αυτούς, είτε αυτοκαταστρέφεται. Επομένως, η έννοια του έρωτα στο έργο του Καραγάτση είναι

κατά μία έννοια πλατωνική, ο έρωτας αποτελεί ένα πάθος, μια μανία που, παρόλο που είναι δημιουργική και μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης, αν τυχόν προκληθεί χρειάζεται να θεραπευτεί⁴⁵.

Είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η σύγκρουση αυτή αποδίδει στην έννοια του καραγατσικού έρωτα ένα είδος τραγικότητας και μοιρολατρίας, υπό την έννοια ότι όλα προς το θάνατο κατευθύνονται και όλα τελικώς αποβλέπουν προς αυτόν. Η άφιξη του θανάτου μοιάζει να είναι αναπόφευκτη, αλλά συγχρόνως και ακυρωτική της ίδιας του της υπόστασης. Ήδη από την πρώτη συνάντηση ανάμεσα στον Μάνο Τασάκο και τον Κωστή Ρούση, ο Τασάκος απαντά στην ερώτηση του Ρούση για το πώς του φαίνεται το γραφείο του, «Σαν λιμέρι δύσσομο, ενός γέρου λύκου, που αποφάσισε να θαφτεί εδώ μέσα ζωντανός, γιατί ούτε τη ζωή μπορεί ν' αγαπήσει, ούτε το θάνατο⁴⁷ να στέρξει»⁴⁹.

5. Η άρνηση του έρωτα και η έλλειψη των συναισθημάτων

Από τη στιγμή που ένας κοινός ορισμός της ερωτικής αγάπης είναι ότι «είναι αγάπη που μεταμορφώνεται από την επιθυμία»⁵⁰, ο έρωτας οπωσδήποτε αποτελεί πάθος και είναι ακατάλληλος για τον ενάρετο άνθρωπο, αφού, σύμφωνα με τους Στωικούς, το πάθος ορίζεται ως «μία κίνηση της ψυχής που είναι άλογη και ενάντια στη φύση»⁵³. Οι Στωικοί προσδιορίζουν τέσσερις τύπους παθών (επιθυμία, ηδονή, φόβο και αγωνία) και ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα του πάθους της επιθυμίας είναι αυτό της ερωτικής επιθυμίας (*libido*)⁵⁴. Η λύση του προβλήματος αυτού έγκειται στο να υποστηρίξει κανείς ότι ο έρωτας αποτελεί «μία παρόρμηση σε συμφωνία με τον λόγο»⁵⁵, μια και «η αγάπη δεν είναι ούτε επιθυμία ούτε κάτι το μη ηθικό, αλλά αποτελεί μια προσπάθεια να κάνουμε φίλους λόγω της εμφάνισης του ωραίου»⁵⁶. Μόνο εκτός του ορισμού αυτού ο έρωτας γίνεται πάθος. Αυτή η θέση υποστηρίζεται επιπλέον και από την άποψη του Παναίτιου όπως αναφέρεται από τον Σενέκα: «Νομίζω ότι ο Παναίτιος έδωσε μια ιδιαίτερα γοητευτική απάντηση στον νεαρό που τον ρώτησε κατά πόσον ο Σοφός είναι σε θέση να ερωτευτεί: 'Σε ό,τι αφορά τον Σοφό θα δούμε. Αυτό που έχει σημασία για σένα και για μένα, που ακόμη απέχουμε πολύ από το να είμαστε σοφοί, είναι να σιγουρέψουμε ότι δεν θα πέσουμε θύματα μιας κατάστασης που να μας αρρωστήσει, να μας κάνει εντελώς

αδύναμους, να μας υποτάξει στον άλλο και να μας καταστήσει ανάξιους για τον εαυτό μας»⁵⁷.

Στον *Κίτρινο φάκελο*, ο Μάνος Τασάκος, ενώ συνειδητοποιεί την προοπτική ευτυχίας που έχει με την Νίνα, την αρνείται⁵⁸. Ίσως γιατί δεν έχει πραγματικό πάθος γι' αυτήν, αλλά κυρίως γιατί γνωρίζει ότι η Νίνα, με την αγάπη της και την προσωπική της υπόσταση και καλλιέργεια, θα μπορούσε να τον κάνει πραγματικά ευτυχισμένο⁵⁹. Όμως, η προοπτική της ευτυχίας είναι κάτι που ο Τασάκος έχει από την αρχή της ζωής του αρνηθεί, αρεσκομένος στο να σκηνοθετεί καταστάσεις, να στήνει παιχνίδια με τις ζωές των άλλων και να καταστρέφει αυτές και τη δική του. Ο έρωτας, όπως και οτιδήποτε άλλο, αποτελούν απλώς ένα νοητικό παιχνίδι για τον Μάνο Τασάκο, ο οποίος κυριευμένος από τον υπέρμετρο «εγωκεντρισμό» του⁶⁰, όπως θα έλεγε και ο ίδιος, παίζει διαρκώς με τις ζωές των άλλων ένα παιχνίδι σκακιού. Οι άλλοι αποτελούν τα πιόνια της σκακιέρας μέσα σε ένα παιχνίδι που εκείνος δημιουργεί, εκείνος ξεκινά και εκείνος ελέγχει⁶². Ο Μάνος Τασάκος είναι κυρίαρχος του παιχνιδιού που έχει στήσει για τους άλλους, αλλά, τελικώς, και όμηρος του παιχνιδιού του.

Ο ήρωας του Καραγάτση μοιάζει να είναι χωρίς συναισθήματα και χωρίς ενδιαφέρον για τους άλλους ανθρώπους, ένας άνθρωπος που «σκηνοθετεί» τις καταστάσεις, δεν ενδιαφέρεται για τα συναισθήματα των άλλων και που υποστηρίζει πως σημασία δεν έχει τι νιώθει κανείς, αλλά τι δείχνει κανείς πως νιώθει. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Γιώργος Περαντωνάκης, «Ο Κίτρινος φάκελος αποτελεί τη διερεύνηση της υπόθεσης για το πόσο ισχυρά είναι στον άνθρωπο τα ένστικτα του υλικού κέρδους και της κυριαρχίας, αλλά ταυτόχρονα εξετάζει και τη σχέση πραγματικότητας και μυθοπλασίας. Ο Τασάκος πίστευε ότι η ίδια η ζωή, κατάλληλα σκηνοθετημένη, θα του έδινε το υλικό για τη συγγραφή του μυθιστορηματός του, το οποίο θα βασιζόταν στην πιστή απόδοση της εξωλογοτεχνικής πραγματικότητας και όχι σε υποθετικές θεωρίες και εικασίες. (...) Η απρόσμενη εξέλιξη των πραγμάτων αποδεικνύει ότι ο συγγραφέας υπόκειται και αυτός στους νόμους που διέπουν τη ζωή των ηρώων του και δεν μπορεί, όσο και αν σκηνοθετεί τα πάντα διεξοτεχνικά, να χειραγωγήσει τους ανθρώπους, όπως θα έκανε με τους χαρακτήρες σε ένα παλαιάς κοπής παραδοσιακό μυθιστόημα»⁶³.

Η «εγωλατρία» αυτή του Μάνου Τασάκου είναι δυνατόν κατά επιγραμματικό σχεδόν τρόπο να περιγραφεί σε μερικούς από τους στίχους ενός πρώιμου ποιήματος του Καραγάτση, το «Ύψος», που έγραψε στην περίοδο από το 1922 έως το 1932⁶⁴:

*Πλεονεξία του Εγώ. -τι θέλω; τι γυρέβω;
Τα τέσσερα στοιχεία του παραμυθιού,
τη Γνώση, τη Χαρά, τον έρωτα
και ιδίως την Αυτολατρεία μου σε όλες τις μορφές της.
Φτωχή ιδεολογία! ή μάλλον πλούσια, αφού
στο κέντρο της θρονιάζει πάντα η μορφή μου.
Αυτολατρεία, αυτοδυστυχία ...⁶⁶*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο τρόπος που ο Καραγάτσης αντιμετωπίζει στον *Κίτρινο φάκελο*, αλλά και στα άλλα έργα του, την ικανοποίηση της σεξουαλικής επιθυμίας⁶⁷, εκφράζοντας, όπως έχει χαρακτηριστεί, ένα είδος «βιολογικού ερωτισμού»⁶⁹. Όπως έχει επισημανθεί, «η κριτική του 1933 θαύμαζε στον νέο μυθιστοριογράφο την έλλειψη προκαταλήψεων απέναντι στα σεξουαλικά θέματα, τη δημιουργική πληθωρικότητα και τη φλογερή φαντασία τη λυτρωμένη από τα ηθικιστικά και κοινωνικά συμπλέγματα»⁷³. Πράγματι, η ερωτική πράξη δεν αντιμετωπίζεται ως κάτι που έχει ηθική σημασία, αλλά απλώς ως μία φυσική πράξη που από μόνη της δεν έχει ηθικό ενδιαφέρον, όπως λ.χ. άλλες πράξεις που τελούμε καθημερινώς, το περπάτημα, το τρέξιμο, η τροφή. Η στάση αυτή απέναντι στην ικανοποίηση των φυσικών αναγκών, όποιες και να είναι αυτές, συνιστούν τη θεώρηση που οι Στωικοί φιλόσοφοι είχαν απέναντι στον έρωτα και τη σεξουαλική πράξη.

Ένας από τους βασικούς στόχους της στωικής φιλοσοφίας υπήρξε η θεραπεία των παθών⁷⁴. Τα πάθη, όμως, δεν θεραπεύονται στον Καραγάτση, όχι τουλάχιστον σύμφωνα με το στωικό «πρόγραμμα». Αυτό που είναι ιδιαίτερα έκδηλο στον *Κίτρινο φάκελο* είναι η έλλειψη του πάθους, η έλλειψη των συναισθημάτων⁷⁵. Πάθη οπωσδήποτε υπάρχουν, αλλά αυτά βρίσκονται βασανιστικά εκεί, μέσα στον ψυχικό κόσμο ορισμένων από τα πρόσωπα του *Κίτρινου φακέλου*, λόγω της συναισθηματικής αδιαφορίας των άλλων προσώπων, λόγω της

αδυναμίας τους να κατανοήσουν και προπάντων να συμπονέσουν με τα συναισθήματα των άλλων. Ίσως τα πάθη να θεραπεύονται τελικώς, στο τέλος του βιβλίου όταν έχουμε και τη λύση του μυστηρίου της δολοφονίας του Μάνου Τασάκου, με έναν ιδιόμορφο τρόπο «αριστοτελικής κάθαρσης». Η κάθαρση αυτή επέρχεται με την πράξη του θανάτου του Τασάκου, με τον τρόπο δηλαδή που ο ίδιος ο Τασάκος επιλέγει να τερματίσει τη ζωή του θυσιάζοντας έστω και τις λίγες μέρες ή μήνες ζωής που του έχουν απομείνει, λόγω της ανιάτης ασθένειας που τον έχει προσβάλει, για να προστατεύσει την Μαρία Πετροπούλου, επιδεικνύοντας έτσι, έστω και στο τέλος της ζωής του, ή μάλλον καλύτερα με τον τρόπο που επιλέγει να τερματίσει τη ζωή του, μια μορφή φιλανθρωπίας που δεν τον διέκρινε όσο ζούσε. Ο Τασάκος επιλέγει έναν ιδιόμορφο τρόπο για δείξει την αγάπη του στην Μαρία Πετροπούλου και να της ζητήσει κατά μία έννοια συγγνώμη, χωρίς βέβαια με λόγια να της απολογηθεί, αναγκάζοντάς την τρόπον τινά να δεχθεί τη ρήση του P. G. Wodehouse ότι «το σωστό είδος ανθρώπου δεν θέλει απολογίες»⁷⁹.

Όπως εύστοχα άλλωστε παρατηρεί ο Adam Smith στην εναρκτήρια παράγραφο του έργου του *Θεωρία των ηθικών αισθημάτων*, σχετικά με το συναίσθημα της συμπάθειας που το θεωρεί ως το σημαντικότερο για τον ηθικό βίο, «Όσο εγωιστής και να μπορεί θεωρηθεί ο άνθρωπος, υπάρχουν αναμφισβήτητα ορισμένες αρχές στη φύση του που τον κάνουν να ενδιαφέρεται για τις τύχες των άλλων και καθιστούν την ευτυχία των άλλων απαραίτητη για τον ίδιο, παρόλο που εκείνος δεν αποκομίζει τίποτα από την ευτυχία των άλλων εκτός από την ευχαρίστηση που παίρνει βλέποντάς τους να είναι ευτυχημένοι. Τέτοιου είδους αρχές είναι ο οίκτος ή η συμπόνοια, το συναίσθημα που αισθανόμαστε για τη δυστυχία των άλλων, όταν τη βλέπουμε ή όταν την φανταζόμαστε με έντονο τρόπο. Ότι συχνά νιώθουμε θλίψη με τη θλίψη των άλλων αποτελεί ένα γεγονός τόσο εμφανές που δεν χρειάζεται να αποδειχθεί, γιατί αυτό το συναίσθημα, όπως και τα άλλα αυθεντικά πάθη της ανθρώπινης φύσης, δεν περιορίζεται μόνο στους ενάρετους και τους ανθρωπιστές, παρόλο που ίσως εκείνοι το νιώθουν με μέγιστη ευαισθησία. Ο μεγαλύτερος παλιάνθρωπος, ο πιο σκληρός καταπατητής των νόμων της κοινωνίας, δεν είναι απαλλαγμένος από το συναίσθημα αυτό». Απ' ό,τι

φαίνεται, τελικώς, ούτε ο χωρίς συναισθήματα χαρακτήρας του Μάνου Τασάκου στη μυθοπλασία του *Κίτρινου φακέλου* του Μ. Καραγάτση είναι απαλλαγμένος από το συναίσθημα της συμπάθειας.

Άλλωστε, ακόμη και ο νιτσεικός Ζαρατούστρα, στον οποίο ορισμένες φορές τείνουν να μοιάζουν οι ήρωες του Καραγάτση, δεν είναι εντελώς απαλλαγμένος από το συναίσθημα αυτό της συμπάθειας, αφού νιώθει την ανάγκη να κατηγορήσει από το βουνό στην πόλη και να συναναστραφεί με τους ανθρώπους, να τους φέρει ένα δώρο επειδή τους αγαπά. Η συναναστροφή, όμως, αυτή με τους άλλους ανθρώπους και η φιλία μαζί τους, σύμφωνα με τον Nietzsche, όπως και σύμφωνα με τον ήρωα του Καραγάτση, είναι ιδιόμορφη, χωρίς να ενέχει τα χαρακτηριστικά που συνήθως αποδίδουμε σ' αυτήν και χωρίς, βέβαια, να έχει έστω και κάποια ανάμνηση της αριστοτελικής έννοιας της φιλίας όπως αυτή ορίζεται στη *Ρητορική* του Αριστοτέλη: «...αγαπώ κάποιον και θέλω να τον έχω φίλο μου θα πει θέλω γι' αυτόν καθετί που το θεωρώ καλό, όχι για να κερδίσω κάτι ο ίδιος, αλλά αποκλειστικά για χάρη εκείνου· κάνω μάλιστα και ό,τι μπορώ για να αποκτήσει αυτά τα καλά εκείνος». Η αναγνώριση του εαυτού μας στο φίλο μας είναι ένα θέμα που είναι κοινό στις περισσότερες φιλοσοφικές διαπραγματεύσεις της φιλίας και συνδέεται συγχρόνως, με άμεσο σχεδόν τρόπο, με την έννοια της φιλαυτίας. Η αγάπη του εαυτού μας δεν είναι, κατά τον Αριστοτέλη, κατακριτέα, αντιθέτως μάλιστα είναι απαραίτητο να αγαπούμε τον εαυτό μας για να μπορούμε να αγαπούμε και τον άλλο ως άλλο εαυτό μας. Ο Nietzsche, συνδέει τον εαυτό με τη φιλία προς τους άλλους, αντιλαμβάνεται όμως με διαφορετικό τρόπο τη φιλία από τον Αριστοτέλη. Η νιτσεική έννοια της φιλίας δεν φαίνεται να έχει καμία σχέση με την αριστοτελική. Γράφει χαρακτηριστικά ο Nietzsche το καλοκαίρι του 1895: «Ο Σωκράτης - τ' ομολογώ - μου είναι τόσο πλησίον, ώστε πρέπει πάντοτε σχεδόν να μάχομαι μαζί του». Σε καμία περίπτωση η νιτσεική αυτή ιδέα για τη φιλία και το πλησίον δεν είναι δυνατόν να έχει κάποια σχέση με την αριστοτελική. Ο νιτσεικός άνθρωπος μισεί, φαίνεται, τον εαυτό του τόσο πολύ που ενώ αναγνωρίζει στον άλλον τον εαυτό του, τον αντιπαλεύεται και του συμπεριφέρεται ως τον χειρότερο εχθρό του, όπως κάνει άλλωστε και στον ίδιο τον εαυτό του. Ο ίδιος ο Nietzsche ορίζει αυτήν την ιδανική, ουτοπική

και απραγματοποίητη ουσιαστικά φιλία που ονειρεύεται και που γι' αυτήν μοχθεί: «Ονειρεύομαι μια συντροφιά από απόλυτους ανθρώπους, που δεν γνωρίζουν καμία επιείκεια και θέλουν ν' αποκαλούνται 'καταλύτες'. Εφαρμόζουν παντού το μέτρο της κριτικής τους και θυσιάζονται για την αλήθεια» .

Ιδιόμορφες είναι και οι απόψεις του Nietzsche για τον έρωτα, όταν υποστηρίζει ότι «η θεραπεία για τον έρωτα είναι μέχρι τώρα για τις περισσότερες περιπτώσεις αυτό το αρχαίο δραστικό γιατρικό: η ανταπόδοση της αγάπης» . Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Roger Scruton, ο Nietzsche μας παροτρύνει να περιφρονούμε τους φίλους μας έτσι ώστε να τους αγαπάμε περισσότερο, εννοώντας ότι το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε - στον κόσμο όπως είναι πραγματικά και όχι όπως ιδανικά θα θέλαμε να είναι - είναι να καταργήσουμε τη φιλία του σεβασμού και να την αντικαταστήσουμε με τον έρωτα, «γιατί μόνο η ερωτική αγάπη μπορεί να επιβιώσει τη συνειδητοποίηση της αχρειότητας του άλλου, χωρίς να καταλήξει να γίνει αυτή η ασθενής, αμφιταλαντευόμενη φιλία, από την οποία τίποτε το σοβαρό δεν είναι δυνατόν να προκύψει» . Ο Nietzsche αναγνωρίζει, όμως, τη σημασία του έρωτα και της αγάπης γενικότητα αναφορικά με το αντικείμενο της καλλιτεχνικής δημιουργίας, απηχώντας τις απόψεις του Πλάτωνος στον *Φαίδρο* για τη δημιουργική μανία . Η ερωτική επιθυμία, ο «έρως», είναι δυνατόν να δημιουργήσει έναν ικανό και σταθερό καλλιτέχνη που, αντί να κυριεύει με πάθος τον άνθρωπο καταδικάζοντάς τον σε μια ζωή γεμάτη με αυταπάτες, μπορεί να τον μεταμορφώσει σε ένα πλάσμα δυνατότερο και πιο αληθινό: «αυτή η μέθη του ερωτικού αποτελεί ένα μεγάλο κίνητρο για την κατάφαση της ζωής γενικότερα», κατά τον ίδιο τρόπο που «όλα τα πράγματα στην τέχνη που είναι μαγικά, δηλ. η δόνηση και η λάμψη, δηλ. η μέθη και η περιπέτεια, δηλ. η λυρικότητα και η γενναιοδωρία - όλα αυτά δημιουργούνται από την αγάπη» . Όπως σημειώνει ο Νίτσε στη *Βούληση για δύναμη*, «Υπάρχει μια δουλική αγάπη που υποτάσσεται και παραδίνεται, που εξιδανικεύεται και αυταπατάται· υπάρχει μια θεϊκή αγάπη που περιφρονεί και αγαπά, που ξαναδίνει μορφή και εξυψώνει αυτόν που αγαπά...» . Η αγάπη όμως αυτή, ο απόλυτος δηλ. έρωτας για τη ζωή, «για να γίνει ωφέλιμος για το μελλοντικό Εγώ θα πρέπει να κυριαρχηθεί από την *αγάπη* και ο ερωτευμένος να υπερβεί το συναίσθημα που νιώθει όταν

βλέπει την καταθλιπτική και αδύναμη ανθρώπινη φύση, βιώνοντας μια αγάπη υπερβατική, που να επιθυμεί τον υπεράνθρωπο. Αυτό όμως προϋποθέτει την ανεπίκαιρη *Εμπειρία* ενός διαφορετικού *Τέλους*, που να προσανατολίζεται στην έγχρονη προοπτική του γίγνεσθαι. Η *υπέρβαση*, έτσι, επιτυγχάνεται μέσω της *αγάπης* και του προσανατολισμού στο έγχρονο, μέσω της περιφρόνησης και της δημιουργίας. *Τον εαυτό σου αγαπάς και για αυτό τον περιφρονείς*, λέει ο Ζαρατούστρα στον *Διονυσιακό* άνθρωπο, αφού *μόνο εκείνοι που αγαπούν περιφρονούν [...] και θέλουν να δημιουργήσουν»*.

6. Η επίδραση του Friedrich Nietzsche στο έργο του Καραγάτση

Πράγματι, στο έργο του Καραγάτση, και ιδιαίτερα στον *Κίτρινο Φάκελο*, υπάρχουν αρκετές αναφορές στο έργο του Friedrich Nietzsche και, κυρίως, απ' ό,τι φαίνεται στο νιτσεικό έργο *Τάδε Έφη Ζαρατούστρα*. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ζαρατούστρα αποτελεί την «πικρή εξομολόγηση ενός οργισμένου ανθρώπου, ενός αναχωρητή που εγκατέλειψε τον κόσμο, επειδή τον αγάπησε παράφορα, ενός ποιητή που εμπνεύστηκε από τη ζωή τους ωραιότερους στίχους του», αφού, «όπως ο Nietzsche, έτσι και ο Ζαρατούστρα αγάπησε βαθιά αυτό που άφηγε πίσω του, αλλά η ψυχή του δεν του επέτρεπε κανενός είδους συμφιλίωση παρά μόνο τη μεγάλη ρήξη, τη μεγάλη άρνηση».

Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως «ο Ζαρατούστρα αποτελεί «το σύμβολο ενός κόσμου απαλλαγμένου από το βάρος των προκαταλήψεων του, ή καλύτερα, ο οραματιστής ενός κόσμου διαφορετικού» και πως έχει χαρακτηριστεί ως «ο καταλυτής που υπόσχεται να απαλλάξει τους οπαδούς του από το βάρος του παρωχημένου, για να τους οδηγήσει στο μονοπάτι της σοφίας που καταφάσκει τη ζωή στα πιο μεγάλα και τα πιο μικρά»⁸⁰. Κατά τον Nietzsche, «Ο άνθρωπος είναι κάτι που πρέπει να ξεπεραστεί, κηρύσσει ο Ζαρατούστρα. Τι κάνατε εσείς για να τον ξεπεράσετε; (...) Ο άνθρωπος είναι ένα πέρασμα και μία δύση»⁸². Η φράση αυτή του Nietzsche συνοψίζει την πεποίθησή του ότι είναι αναγκαίο, αν επιθυμούμε να προχωρήσουμε στη ζωή μας, να υπερβούμε το παρελθόν και το παρόν μας⁸³.

Κατά τον Nietzsche, η βούληση για δύναμη αποτελεί το θεμελιώδες κίνητρο της ανθρώπινης ζωής και ο άνθρωπος φτάνει στην ελευθερία μέσα από τη βούληση για δύναμη, η οποία συνίσταται στην προσπάθειά του να ξεπεράσει τους άλλους ανθρώπους έτσι ώστε να πάψει να εξαρτάται από αυτούς⁸⁴. Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Τασάκος λέει για τον εαυτό του: «Πρωτίστως είμαι ελεύθερος άνθρωπος. Αν μπορώ να παραβαίνω τους κοινωνικούς νόμους ατιμωρητεί, γιατί να μην το κάνω;». Η βούληση για δύναμη δεν αποτελεί ένα απλό κίνητρο δράσης, όπως, για παράδειγμα, το ερωτικό ένστικτο ή το ένστικτο της πείνας, αφού τα ένστικτα στο σύνολό τους δεν αποτελούν αυτόνομες λειτουργίες του ανθρώπου αλλά εκφάνσεις της βούλησής του για δύναμη. Κατά τον Nietzsche, οι άνθρωποι δεν εμπλέκονται σε μια ερωτική σχέση με την προσδοκία της κάρπωσης της ηδονής, αλλά με την προοπτική απόκτησης δύναμης, αφού η ερωτική σχέση είναι μια ανταγωνιστική σχέση, όπου το κάθε μέλος επιζητεί να επιβληθεί του άλλου έτσι ώστε να αποκτήσει περισσότερη δύναμη. Η βούληση για δύναμη δεν είναι μόνο μια ορμή των όντων για την συντήρηση της ύπαρξης που επιβάλλει ο φυσικός ανταγωνισμός, αλλά η δημιουργική αρχή του κόσμου.

Το ελληνικό κοινό της εποχής εκείνης ήταν εξοικειωμένο με τη φιλοσοφία και το ποιητικό έργο του Nietzsche και κυκλοφορούσαν μεταφράσεις ορισμένων έργων του είτε κατευθείαν από τα γερμανικά είτε αυτές του Νίκου Καζαντζάκη από τα γαλλικά⁸⁵. Όπως επισημαίνει η Ρωξάνη Αργυροπούλου στη μελέτη της για την πρόληψη των ιδεών του Nietzsche στην Ελλάδα, «σ' ευρύτερο πλαίσιο η απήχηση της νιτσεικής φιλοσοφίας στον ελληνικό χώρο συνδέθηκε κυρίως με ζητήματα ιδεολογικού και πολιτικού περιεχομένου», καθώς «η αισιοδοξία η οποία διακατέχει τον νιτσεισμό αναφορικά με τη δημιουργική βούληση του ανθρώπου έδωσε μεγαλύτερη ώθηση στους Έλληνες διανοούμενους, όπως και σε εκείνους των άλλων χωρών, σε εθνικές φιλοσοφικές θεωρίες οι οποίες δεν αποτελούν διακοπή με το παρελθόν αλλά, αντίθετα, ανάδειξη του πάνω σε καινούριες αξίες»⁸⁶. Η φιλοσοφική θεωρία της βούλησης για τη δύναμη του Nietzsche επηρέασε πολλούς από τους σημαντικότερους λογοτέχνες και ποιητές της εποχής εκείνης, όπως τους Γιάννη Καμβύση, Κωνσταντίνο Θεοτόκη, Παύλο Νιρβάνα, Δορέντζο Μαβίλη, Ίωνα Δραγούμη,

Κώστα Χατζόπουλο, Γρηγόριο Ξενόπουλο, Νίκο Καζαντζάκη, Κωστή Παλαμά και Άγγελο Σικελιανό, αλλά και συνθέτες όπως ο Μ. Καλομοίρης⁸⁷, όπως βέβαια και νεοέλληνες φιλοσόφους της εποχής όπως, μεταξύ άλλων, οι Θεόφιλος Βορέας και Νεοκλής Καζάκης⁸⁷.

Η επίδραση του Nietzsche στον Καραγάτση είναι εμφανής. Άλλωστε, στον *Κίτρινο Φάκελο* ο ίδιος ο ήρωάς του, ο Μάνος Τασάκος, συγκρίνει τον εαυτό του με τον νιτσεικό υπεράνθρωπο, όταν χαρακτηριστικά αναφέρει μιλώντας για τον εαυτό του και τη σχέση του με τους άλλους ανθρώπους, κάνοντας άμεσες και έμμεσες αναφορές στη φιλοσοφική θεωρία της βούλησης για δύναμη του Nietzsche:

Πρέπει να ξεκαθαρίσω αν είμαι άνθρωπος δυνατός ή αδύνατος. Στην πρώτη περίπτωση, η αντικειμενική ηθική δεν έχει σημασία για μένα. Οι δυνατοί, ακολουθώντας την προσταγή του βιολογικού νόμου, αρχηγούν στους αδύνατους και τους εκμεταλλεύονται για την ικανοποίηση κάθε πάθους τους προς δημιουργία ή απόλαυση. Μην ξεχνάμε πως η απόλαυση είναι στενά συνυφασμένη με τη δημιουργία· γιατί χωρίς την ψυχική ευφορία που τους προσφέρει, οι δυνατοί δεν θα βρισκαν το δημιουργικό οίστρο. Ο διαχωρισμός της ανθρωπότητας σε δυνατούς δυνάστες κι αδύνατους δυναστευόμενους αποτελεί πραγματικότητα, απόρροια φυσικής επιταγής αδέκαστης· κι η αντικειμενική ηθική είναι φενάκη επιβεβλημένη στους ηλιθίους αδύνατους από τους νοήμονες δυνατούς, και που επιτρέπει στους πρώτους να δέχονται παθητικά τη δυνάστευση των δευτέρων. Ο νιτσεικός υπεράνθρωπος έχει το προνόμιο να χαίρεται τη ζωή ανεξέλεγκτα, και να μεταχειρίζεται το κοπάδι των υπανθρώπων χωρίς οίκτο, για την ικανοποίηση του πάθους του. Κατάντησα οπαδός του ροζεμπεργείου Φυρερμπριντσίπ; Γιατί όχι, αν πιστεύω στην αλήθεια του; Η φύση μ' έπλασε αρχηγό· και στους αρχηγούς τα πάντα επιτρέπονται, για το καλό των αρχηγευομένων. Κάθε προσπάθεια έχει τα μοιραία της θύματα· μα οι υπόλοιποι θα κερδίσουν οπωσδήποτε από το αρχηγικό μου επίτευγμα. Πρέπει να παραδεχθώ πως σαν δυνατός κι αρχηγός, οφείλω να είμαι και *amoral*, δηλαδή αδιάφορος προς την αντικειμενική ηθική· αλλά κι ανελέητος προς τους αδύνατους που παραβιάζουν τους κανόνες της. Για όλους τους ανθρώπους δεν ισχύουν τα ίδια μέτρα και σταθμά, κι η δημιουργία δεν είναι προνόμιο του καθενός: η δημιουργία που αποβλέπει στην εξύψωση της

ολότητας. Το ριζικό μ' έταξε δημιουργό για το καλό του συνόλου. Αν, για να πετύχω το σκοπό μου, θ' αναγκαστώ να πατήσω σε μερικά πτώματα, δεν θα διστάσω. Η ζωή είναι πόλεμος· και πόλεμος είναι η προσπάθεια να επιτευχθεί κάποιο ηθικό αποτέλεσμα με μη ηθικά μέσα. Αν πιστεύω σ' αυτό, κανένας διασταγμός συμβατικής ηθικής δεν πρέπει να με εμποδίση· γιατί αλλιώς δεν θα ήμουν αρχηγός, αλλά ένα νούμερο του τεράστιου, του ευεπηρεάστου και άβουλα κατευθυνόμενου κοπαδιού...⁸⁸

7. Επιλεγόμενα: Τέχνη και φιλοσοφία

Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή των φιλοσόφων που μελετούμε ή θαυμάζουμε ή επηρεαζόμαστε από αυτούς με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στο έργο μας αποκαλύπτει συνήθως κάτι από τον εαυτό μας, ή, τουλάχιστον, μια πτυχή του εαυτού μας, όπως με εύστοχο τρόπο παρατηρεί ο Αλέξανδρος Νεχαμάς: «... όπως ακριβώς η επιλογή των φίλων μας δείχνει κάτι για τον δικό μας χαρακτήρα, έτσι και οι φιλόσοφοι τους οποίους μελετούμε, αποκαλύπτουν κάτι και για την δική μας προσωπικότητα. Η μελέτη της φιλοσοφίας ως τέχνης του βίου αποκαλύπτει τις δικές μας ηθικές προτιμήσεις και μας αναγκάζει να αποκαλύψουμε ένα μέρος του εαυτού μας. Αυτό το προσωπικό είδος φιλοσοφίας αντανακλάται στο δικό μας πρόσωπο, είναι δε προσωπικό και με αυτή την επιπρόσθετη έννοια. Το να μελετήσουμε σημαίνει επίσης να το ασκήσουμε»⁸⁹. Η παρατήρηση αυτή είναι δόκιμη στην περίπτωση του Μ. Καραγάτση, αφού ο κύριος χαρακτήρας του στον *Κίτρινο Φάκελο*, τουλάχιστον, - ο Μάνος Τασάκος - μοιάζει να δομεί τη ζωή του σύμφωνα με τα νιτσεικά πρότυπα και να προσπαθεί, «ωσάν νέος Ζαρατούστρας», να ποδηγετήσει τις ζωές των άλλων, των προσώπων δηλ. που σχετίζονται με φιλικούς ή ερωτικούς δεσμούς μαζί του και που είχαν την ατυχία να πέσουν «θύματα» της προσοχής του. Όμως, «όπως ακριβώς μπορεί να κάνουμε λάθος στην επιλογή των φίλων μας, έτσι μπορεί και να θαυμάζουμε τους λάθος φιλοσόφους»⁹⁰. Στην περίπτωση του Μάνου Τασάκου, η διαπίστωση αυτή του Νεχαμά είναι σαν να έχει γραφεί για τον ήρωα του Καραγάτση: ο Τασάκος δεν αποτελεί απλώς μια λανθασμένη επιλογή φίλου, αφού οδηγεί όλους αυτούς που τον αγαπούν στην καταστροφή, αλλά έχει, απ' ό,τι φαίνεται τουλάχιστον, επιλέξει να διαλέξει και

λάθος φιλόσοφο ή - για να είμαστε δίκαιοι απέναντι στο έργο του Nietzsche - τον ερμηνεύει με λάθος τρόπο.

Οπωσδήποτε, στο πλαίσιο της μελέτης αυτής δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθεί το σύνολο των νισεϊκών επιρροών στο έργο του Καραγάτση ούτε βέβαια να αξιολογηθούν αυτές με επαρκή τρόπο. Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Nietzsche, άλλωστε, είναι δύσκολο να παρουσιαστεί με συστηματικό τρόπο μέσα από το σύνολο των κειμένων του, αφού ο ίδιος δεν υπήρξε συστηματικός φιλόσοφος με την παραδοσιακή έννοια του όρου τουλάχιστον. Ειδικότερα, για την πρόληψη του Nietzsche από τον Μ. Καραγάτση ισχύουν οι παρατηρήσεις του Δημήτρη Δαμπρέλλη αναφορικά με την γενιά του Καραγάτση: «Η σκέψη τους (...) φαίνεται ενίοτε -όταν δεν υπεισέρχεται η άγνοια ή αυτό που ονομάζεται παρερμηνεία- να νομιμοποιείται σε αυτήν την προσπάθειά της να ανεύρει στον Nietzsche, στις θέσεις του Nietzsche, την πατρότητα αυτού που φιλεί ή αντιμάχεται· στη συνέχεια όμως μπορεί να διαπιστώσει κάποιος, αν βέβαια τον ενδιαφέρει η συνέχεια και όχι η αμφίβολη γοητεία, η εύκολη μαγεία της επιφάνειας, ότι η πρώτη εντύπωση δίνει τη θέση της σε μία άλλη: στο πλαίσιο της, ο στοχασμός τους, νισεϊκός ή αντινισεϊκός, φαίνεται να εκφράζει κατά βάθος το απόλυτο, την εμμονή στον εαυτό του, οι θέσεις τους είναι εκφράσεις του απόλυτου, ενώ ο στοχασμός του Nietzsche αποκαλύπτεται να μην εκφράζει το απόλυτο παρά μόνο επιφανειακά· η επιφάνεια των θέσεών του, οι τόποι αυτοί του απόλυτου, φαίνεται ότι δεν είναι κατά βάθος παρά η επιφάνεια του ορίζοντα της πολλαπλότητας και της συνυφασμένης με αυτήν υποψίας»⁹¹.

Πράγματι, όπως είναι γνωστό, ο Nietzsche υποστηρίζει, κυρίως στη *Γέννηση της Τραγωδίας*, αλλά και αλλού, ότι η τέχνη εμπεριέχει τη δυνατότητα να αποτελέσει την ενωτική δύναμη της κοινωνίας και πως η τέχνη, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι δυνατόν να μας αποζημιώσει για τα δεινά της ζωής: «η ζωή λυτρώνεται από την τέχνη»⁹². Ο ήρωας του Καραγάτση επιχείρησε να χειραγωγήσει τους ανθρώπους που τον αγαπούσαν ώστε «να συγγράψει την ίδια τη ζωή τους ώστε η ζωή να καθρεφτίζει την τέχνη κι όχι η τέχνη τη ζωή»⁹³. Όμως, όπως παρατηρεί ο Bernard Williams, είναι λάθος να αναζητούμε στην τέχνη ένα μοναδικό σκοπό και οπωσδήποτε η τέχνη δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αντικαταστήσει τη ζωή, η οποία με τη

δραματικότητα της δεν παύει ποτέ να μας εκπλήσσει και να μας κατακρημνίζει με υπαρκτούς και ανυπέρβλητους εφιάλτες: «αν η τέχνη έχει κάτι να μας προσφέρει είναι ένα απαραίτητο συμπλήρωμα και έναν επιβεβλημένο περιορισμό στον ακούραστο στόχο της ηθικής φιλοσοφίας να καταστήσει τον κόσμο ασφαλή για αγαθής προθέσεως άτομα»⁹⁴.

Notes

- 1 R. Kannicht, *Η παλαιά διαμάχη ποίησης και φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα: Λωτός, 1988.
- 2 Πβ. για παράδειγμα τη γνωστή διαμάχη ανάμεσα στον φιλόσοφο Κωνσταντίνο Τσάτσο και τον ποιητή Γιώργο Σεφέρη: Κ. Τσάτσος, «Πριν από το ξεκίνημα, *Προσέλαια* (Απρίλης και Μάης, Ιούνιος, 1983) και «Ένας διάλογος για την ποίηση», *Προσέλαια* (Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1983), αναδημοσίευση στο *Δοκίμια Αισθητικής και Παιδείας*, Αθήνα: Δίφρος, 1960, σ. 95-126 και Γ. Σεφέρης, «Διάλογος πάνω στην ποίηση», «Μονόλογος πάνω στην ποίηση», «Το τέλος ενός διαλόγου», στο *Δοκίμια Α' (1936-1947)*, 5^η έκδ., Αθήνα: Ίκαρος, 1984, σ. 82-165.
- 3 Βλ. ενδεικτικά Stanley Cavell, *Must We Mean What We Say? A Book of Essays*, New York: Cambridge University Press, 1976· Stanley Cavell, *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy*, New York: Oxford University Press, 1979 και Martha Nussbaum, *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*, New York: Oxford University Press, 1990. Βλ. επίσης και την βιβλιοκρισία του βιβλίου αυτού της Martha Nussbaum από τον J. Kalin, 'Knowing Novels: Nussbaum on Fiction and Moral Theory', *Ethics*, 103 (1992), σ. 135-151.
- 4 Βλ. Maurice Blanchot, *L'espace littéraire*, Paris: Gallimard, 1968.
- 5 Το παράθεμα στον Γ. Σεφέρη, *Δοκίμια Α' (1936-1947)*, ό.π., σ. 57 και σ. 149.
- 6 Βλ. Frank Palmer, *Literature and Moral Understanding. A Philosophical Essay on Ethics, Aesthetics, Education, and Culture*, Oxford: Clarendon Press, 1992, σ. 83.
- 7 Για το πρόβλημα της «προσωπικής ταυτότητας» πβ. γενικά Sydney Shoemaker & Richard Swinburne, *Personal Identity*, Oxford: Blackwell, 1985.
- 8 Βλ. Frank Palmer, *Literature and Moral Understanding*, *αυτόθι*.
- 9 Βλ. ενδεικτικά Colin Radford and Michael Weston, 'How can we be Moved by the Fate of Anna Karenina?', *Proceedings of the Aristotelian Society*, 69 (1975), σ. 67-93 και E. M. Zeman, 'Emotion and Fictional Beings', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 54, 1 (1996), σ. 41-48.
- 10 Γι' αυτό, άλλωστε, στην αισθητική θεωρία ένα σημαντικό πρόβλημα αποτελεί αυτό της «αισθητικής απόστασης» του θεατή από το έργο τέχνης που συνδέεται με το θέμα της αισθητικής απόλαυσης του έργου τέχνης. Για να μπορέσει κανείς να απολαύσει αισθητικά ένα έργο τέχνης, όποιο και να είναι αυτό, χρειάζεται να είναι σε θέση να διατηρήσει τη σωστή αισθητική απόσταση από αυτό, η οποία δεν πρέπει να είναι ούτε πολύ «μικρή» ούτε πολύ «μεγάλη», κατά το πρότυπο της αριστοτελικής μεσότητας. Έτσι, όταν ο Οθέλλος πνίγει την Δυσδαιμόνα δεν ανεβαίνουμε στη σκηνή να τον λυντσάρουμε, ούτε βέβαια ξεκαρδιζόμαστε στα γέλια με αυτά που διαδραματίζονται μπροστά μας. Βλ. ενδεικτικά για το θέμα αυτό, Ε. Π. Παπανούτσου, *Αισθητική*, 4^η έκδ., Αθήνα, 1969, σ. 225-234· Π. Α. Μιχαηλή,

- «Η αισθητική απόσταση και η γοητεία της σύγχρονης τέχνης», στο *Διορθωτικά θεωρήματα*, τόμ. Α, Αθήνα, 1971, σ. 3-68· M. Rader και B. Jessup, *Art and Human Values*, New Jersey: Prentice Hall, 1976, σ. 44-74 και Α. Γλυκοφρύδη-Δεοντσίνη, «Αισθητική στάση και θεατρική πράξη», στο *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, Αθήνα: Αφοι Τολίδη, 1993, σ. 311-349.
- 11 Βλ. σχετικά L. W. Hyman, 'Moral Attitudes and the Literary Experience', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 38, 2 (1979), σ. 159-165
 - 12 Βλ. S. E. Worth, 'Aristotle, Thought, and Mimesis: Our Responses to Fiction', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 58, 4 (2000), σ. 333-339 και F. O' Rourke, 'Philosophy and Poetry in Aristotle, Interpreting and Imitating Nature', στο Α. Γλυκοφρύδη-Δεοντσίνη (επιμ.), *Βίος Θεωρητικός. Αφιερωματικός τόμος εις τον καθηγητή Δημήτριον Ν. Κούτραν*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006, σ. 385-404.
 - 13 Βλ. ενδεικτικά για το θέμα αυτό P. McCormick, 'Moral Knowledge and Fiction', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 41, 4 (1983), σ. 399-410· M. A. Caws, 'Moral-Reading, or Self-Containment with a Flaw', *New Literary History*, 15, 1, Literature and / as Moral Philosophy (1983), σ. 209-215· N. Carroll, 'The Wheel of Virtue: Art, Literature, and Moral Knowledge', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 60, 1 (2002), σ. 3-26.
 - 14 Francis Bacon [1597], «Για τον έρωτα», στο *Δοκίμια*, μπφρ. Σπύρος Φέγγος, επιμ. Ι.Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2000, σ. 75.
 - 15 Πουβλίβιος Σύρος, *Sententiae*, 15, στο Francis Bacon [1597], *ό.π.*, σημ. επιμ. 4, σ. 280.
 - 16 Francis Bacon [1597], *ό.π.*, σ. 76.
 - 17 Μ. Καραγάτσης [1956], *Κίτρινος Φάκελλος*, 2 τόμ., Αθήνα: Εστία, 6^η έκδ., 1984.
 - 18 Το κείμενο του *Κίτρινου φακέλου* βρίθει θεατρικών στοιχείων και, όπως έδειξε ο Ιωσήφ Βιβιλάκης με την επιτόπια έρευνά του στο αρχείο του συγγραφέα, ο Καραγάτσης είχε όχι μόνο θεατρική παιδεία αλλά και την πρόθεση να μεταφέρει θεατρικά τον *Κίτρινο φάκελο*. Βλ. Ι. Βιβιλάκης, «Ο θεατρικός Καραγάτσης», *Παράβασις*, 1 (1995), σ. 227-243. Βλ. επίσης Μ. Γ. Μερακλής, «Ο *Κίτρινος φάκελος* και στοιχεία της πρωτοτυπίας του», *Νέα Εστία*, 1536 (1991), σ. 847-850· Κριστιάν Φιλίππουσης, «Ο Καραγάτσης και το θέατρο», *Διαβάζω*, 258 (1991), σ. 71-73 και Γ. Ν. Περαντωνάκης, «Ο *Κίτρινος φάκελος* και η σκηνοθεσία των ζώντων προσώπων», *Νέα Εστία*, 164, 1815 (2008), σ. 682-693. Για τον Καραγάτση ως κριτικό θεάτρου, βλ. Μ. Καραγάτσης, *Κριτική θεάτρον 1946 1960*, πρόλ. Κ. Γεωργουσόπουλος, εισαγ.-επιμ. Ι. Βιβιλάκης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1999.
 - 19 Β. Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού. Έκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τόμ. Β', Αθήνα: Καστανιώτης, 2003, σ. 556.
 - 20 Γ. Ν. Περαντωνάκης, «Ο *Κίτρινος φάκελος* και η σκηνοθεσία των ζώντων προσώπων», *ό.π.*, σ. 693.
 - 21 Άρης Μπερλής, *Μεσοπολεμική πεζογραφία*, τόμ. Δ', Αθήνα: Σοκόλη, 1992, σ. 288.
 - 22 Γ. Ν. Περαντωνάκης, «Ο *Κίτρινος φάκελος* και η σκηνοθεσία των ζώντων προσώπων», *ό.π.*, σ. 687.
 - 23 Τζίνα Πολίτη, «Ο *κίτρινος φάκελλος* ή η παραγραφή της μυθιστορίας», στο *Η ανεξαρκίβωτη σκηνή*, Αθήνα: Άγρα, 2001, σ. 111-167.
 - 24 Β. Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού*, τόμ. Β', *αυτόθι*.
 - 25 Α. Καραντώνης, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, Αθήνα: Παπαδήμας, 1977, σ. 153.

- 26 Το σχόλιο αυτό του Καραγάτση βρίσκεται στο Β. Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού*, τόμ. Β', ό.π., σ. 556-557.
- 27 Β. Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού*, τόμ. Β', ό.π., σ. 557.
- 28 Βλ. Μ. Χρυσανθόπουλου, «Κυριαρχία και διαστροφή. Ερωτικά πάθη και δολοπλοκίες στον *Κίτρινο Φάκελο*», *Βιβλιοθήκη Ελευθεροτυπίας*: «Αφιέρωμα Μ. Καραγάτσης: Τα πολλά του πρόσωπα», 509 (2008), σ. 12.
- 29 Σύμφωνα με τον Β. Αθανασόπουλο, «ο συγγραφέας ίσως ασυνείδητα προσπάθησε να εξισορροπήσει τη μη ελεγχόμενη μυθοπλασία της ζωής του της εποχής εκείνης, της οποίας χαρακτηριστικότερη εκδήλωση ήταν η υποψηφιότητά του ως βουλευτή με το κόμμα των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη στις εκλογές του 1956. (...) Η συμμετοχή του Καραγάτση στην προεκλογική εκστρατεία ήταν υποτυπώδης, και χαρακτηρισόταν από αυτοσαρκαστικό χιούμορ και επίδειξη σνομπισμού. Όταν κάποιος οπαδός των Προοδευτικών και αναγνώστης του, μετά από προεκλογική συγκέντρωση στην οποία παρίστατο ο Καραγάτσης μαζί με άλλους υποψηφίους αλλά χωρίς να μιλήσει, τον ρώτησε γιατί αυτός, ο συγγραφέας του αντιρωτισμού και των αισθήσεων, κατέβαινε στις εκλογές, εκείνος του απάντησε πως ο πραγματικός σκοπός του ήταν να πάρει ψήφους από τον αδελφό του Τάκη Ροδόπουλο, που πολιτευόταν με την ΕΡΕ» (Β. Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού*, τόμ. Β', ό.π., σ. 557).
- 30 Η αστυνομική υφή του έργου αναδείχθηκε από τον Μ. Γ. Μερακλή στη μελέτη του «*Ο Κίτρινος φάκελος* και στοιχεία της πρωτοτυπίας του», ό.π., σ. 847-850. Βλ. επίσης Μ. Μικέ, «Ο Μ. Καραγάτσης και η τέχνη της συγγραφής. Η περίπτωση του *Κίτρινου φακέλου* (1956)», *Η Άλως*, 3-4 (1996), σ. 107-127 και Γ. Κεντρωτής, «Αναδιφώντας τον *Κίτρινο φάκελο*», *Διαβάζω*, 256 (1991), σ. 66-70.
- 31 Βλ. Έ. Πέτκου, «Κ. Θεοτόκης, *Κατάδικος*, Μ. Καραγάτσης, *Ο κίτρινος φάκελος*: Τα εγκλήματα πάθους και η διαλεκτική μεταξύ αθωότητας και ενοχής», *Θέματα Δογοτεχνίας*, 26 (2004), σ. 159-173.
- 32 R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, Clarendon Press, Oxford 1994, σ. 145. Η μετάφραση των κειμένων από το βιβλίο του Beaton είναι δική μου. Το βιβλίο αυτό έχει μεταφραστεί στην ελληνική γλώσσα, βλ. R. Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992*, μτφρ. Ε. Ζουργού-Μ. Σπανάκη, Αθήνα: Νεφέλη, 1996.
- 33 R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, ό.π., σ. 236.
- 34 *Αυτόθι*, σ. 236-237.
- 35 *Αυτόθι*, σ. 144.
- 36 Μ. Καραγάτσης, «Μοναχικό ταξίδι στα Κύθηρα», στο *Το Μεγάλο Συναξάρι*, Αθήνα: Εστία, 1951, σ. 72.
- 37 Βλ. ενδεικτικά Martha Nussbaum, 'Eros and the Wise: The Stoic Response to a Cultural Dilemma', στο J. Sihvola and T. Engberg-Pedersen (eds) *The Emotions in Hellenistic Philosophy*, Dordrecht: Kluwer, 1998, σ. 271-304· M. Nussbaum & J. Sihvola, (eds), *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago: Chicago University Press, 2002.
- 38 Δ. Τσάκωνας, *Η γενιά του 30: Τα πριν και τα μετά*, Αθήνα: Κάκτος, 1989, σ. 69.
- 39 Βλ. Paul Ricoeur, *Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, επιμ. Γιώργος Ξηροπαίδης, Αθήνα: Πόλις, 2008.
- 40 Στην σύγχρονη ηθική φιλοσοφία ένα από τα επιχειρήματα που έχουν διατυπωθεί κατά κανονιστικών ηθικών θεωριών όπως ο ωφελιμισμός και η δεοντολογία είναι ότι έχουν υπερβολικές απαιτήσεις από το ηθικό υποκείμενο με το να ζητούν από αυτό να αποτελέσει ένα είδος «ηθικού αγίου», αγνοώντας όμως τις πραγματικές ανάγκες του

και υπονομεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ηθική ακεραιότητά του. Το επιχείρημα αυτό διατυπώθηκε για πρώτη φορά από την Susan Wolff. Βλ. S. Wolff, 'Moral Saints', στο R. Crisp and M. Slote (eds), *Virtue Ethics*, Oxford: Oxford University Press, 1997, σ. 79-98.

- 41 Βλ. L. Sperry, *Handbook of Diagnosis and Treatment of the DSM-IV Personality Disorders*, Brunner/Mazel, 1995, κεφ. 2, 4, & 7. Δ.χ., ένα από τα χαρακτηριστικά της αντικοινωνικής ή κοινωνικοπαθούς, όπως αλλιώς ονομάζεται, προσωπικότητας είναι ότι χρησιμοποιεί τους άλλους ανθρώπους για να εξυπηρετήσει ό,τι καλύτερα σκοπεύει στην προώθηση του προσωπικού της συμφέροντος. Θα ήταν, νομίζω, ιδιαίτερα ενδιαφέρον να επιχειρηθεί μια συστηματική απόπειρα αντιστοίχισης των ηρώων του Καραγάτση με τους διάφορους τύπους παρεκκλινουσών προσωπικοτήτων, κάτι όμως που δεν είναι δυνατόν, για πρακτικούς λόγους, να επιχειρηθεί στη μελέτη αυτή.
- 42 Μ. Χρυσανθόπουλου, «Κυριαρχία και διαστροφή. Ερωτικά πάθη και δολοπλοκίες στον *Κίτρινο Φάκελο*», *ό.π.*, σ. 13-14.
- 43 Μ. Καραγάτσης, *1908-2008. Ενωτάτο χρόνια από τη γέννησή του*, «Χρονολόγιο», Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Υπουργείο Πολιτισμού, 2008, σ. 15.
- 44 Για παράδειγμα, πουθενά στο έργο του Καραγάτση ο έρωτας δεν αντιμετωπίζεται με την τρυφερότητα της περιγραφής του Stendhal στο γνωστό δοκίμιό του για τον έρωτα: «Καταβάλλω κάθε δυνατή προσπάθεια για να είμαι στεγνός. Θέλω να επιβάλλω σωπή στην καρδιά μου, που νομίζει ότι έχει πολλά να πει. Τρέμω διαρκώς μην τυχόν έχω γράψει έναν αναστεναγμό εκεί που πιστεύω ότι έχω σημειώσει μιαν αλήθεια» (Stendhal, *Περί έρωτος*, μτφρ.-εισ.-σημ. Ε. Κορομηλά, Αθήνα: Πατάκη, 2008, σ. 58).
- 45 «Οι μοναδικές ομορφιές είναι προνόμιο του θανάτου», θα πει ο Κωστής Ρούσση («Από το ημερολόγιο του Κωστή Ρούση», *Το Μεγάλο Συναξάρι*). Η φράση αυτή κοσμεί το μνημείο στο Πρώτο Νεκροταφείο Αθηνών στο οποίο αναπαύεται ο Καραγάτσης, ο οποίος, μετά από πολύωρη κρίση ταχυκαρδίας, πέθανε στις 14 Σεπτεμβρίου του 1960, σε ηλικία μόλις 52 χρόνων. Βλ. Μ. Καραγάτσης, *1908-2008. Ενωτάτο χρόνια από τη γέννησή του*, «Χρονολόγιο», *ό.π.*, σ. 21. Ο ίδιος ο Καραγάτσης χαρακτηρίζει με καυστικό και αυτοσατυρικό τρόπο την πορεία της ζωής του και της λογοτεχνικής παρουσίας του: «Έγραφα πολλά και διάφορα, διηγήματα, νουβέλες, μυθιστορήματα, έργα υψηλού ηθικοπλαστικού περιεχομένου, πολύ κατάλληλα για παρθηναγωγεία και βιβλιοθήκες οικογενειών με αυστηρά αστικά ήθη. Οι ήρωές μου -Διάπικιν, Μαρίνα Ρείζη και ιδίως ο Γιούγκερμαν- είναι άνθρωποι αγνοί, αθόωι, ιδεολόγοι και στέκουν ψηλότερα από τις αθλιότητες του χαμερπούς υλισμού. Απορώ πως το εκπαιδευτικό συμβούλιο δεν εισήγαγε ακόμα τα βιβλία μου για αναγνωστικά στα σχολεία του κράτους, εξίσταμαι πώς η Ακαδημία δεν μου έδωσε ακόμα το βραβείο της Αρετής, πώς δεν με κάλεσε ακόμα να παρακαθίσω στους ενάρετους κόλπους κοντά στον κ. Μελά. Δεν επείραξα ποτέ μου συνάδελφο και είμαι συμπαθέστατος στους λογοτεχνικούς κύκλους. Αυτό θα αποδειχθεί στην κηδεία μου όπου θα έρθει κόσμος και κοσμάκης να πεισθεί ιδίως όμμαισι ότι πέθανα, ότι θάφτηκα, ότι πήγα στον διάολο. Και θα φύγει από το νεκροταφείο ο κόσμος και ο κοσμάκης βγάζοντας στεναγμούς ανακούφισης. Είμαι βέβαιος πως ο θεός θα με κατατάξει μεταξύ των αγίων στον Παράδεισο. Αμήν» («Σατιρικές αυτοβιογραφίες των λογίων και λογοτεχνών μας. Ο κ. Μ. Καραγάτσης»).
- 46 Μ. Καραγάτσης [1956], *Κίτρινος Φάκελλος*, *ό.π.*, σ. 51.
- 47 R. Scruton, *Sexual Desire. A Philosophical Investigation*, London: Continuum, 2006, σ. 213.
- 48 Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, transl. by R. D. Hicks, vol. II,

- Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931, VII, 110. Βλ. επίσης σχετικά Christopher Gill, 'Stoic Erōs - Is there such a thing?', στο E. Sanders, C. Thumiger, C. Carey, & N. J. Lowe (eds), *Erōs in Ancient Greece*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2013, σ. 143-157.
- 49 Βλ. S. Sauvé Meyer, *Ancient Ethics. A Critical Introduction*, London: Routledge, 2008, σ. 161.
- 50 M. Schofield, *The Stoic Idea of the City*, with a new Foreword by M. C. Nussbaum, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1991, σ. 31, υπ. 7. Βλ. επίσης Eleni Leontsini, 'Sex and the City: Plato, Aristotle, and Zeno of Kition on *Erōs* and *Philia*', στο E. Sanders, C. Thumiger, C. Carey, & N. J. Lowe (eds), *Erōs in Ancient Greece*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2013, σ. 129-141.
- 51 Stobeaus, Π 66. 11-13, στο H. von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*, Leipzig, 1903-5.
- 52 Seneca, *Επιστολαί*, 116.5 (Panaetius fr. 114, part).
- 53 «Ήταν ερωτευμένος; Όχι. Μια έντονη ερωτική διάθεση τον ωθούσε προς τη χαριτωμένη γυναίκα. Ξαν εγωκεντρικός, δεν μπορούσε ποτέ να ερωτευτεί με πάθος εξουδετερωτικό του αυτοελέγχου· αλλά κι ο τυχόν έρωτάς του, ο ψυχο-εγκεφαλικά ισορροπημένος, μόνον αν έβρισκε άνετη ανταπόκριση μπορούσε να πάρη υπόσταση» (*Κίτρινος Φάκελλος*, ό.π., σ. 124).
- 54 «Ο Μάνος εξετίμησε απόλυτα το τι πολύτιμο του χάριζε, κι αποφάσισε να το αντιμετωπίσει άξια και τίμια. Ποτέ ίσαμε σήμερα δεν χάριξε σύνθετα μια τέτοια γυναίκα. Το κεφάλαιο έρωτας άρχισε να του παρουσιάζεται πίσω από νέο πρίσμα γοητευτικό. Και πίεζε τον εαυτό του να νιώθει ευτυχισμένος, γιατί η λογική του του' λεγε πως όλες οι προϋποθέσεις υπήρχαν» (*Κίτρινος Φάκελλος*, ό.π., σ. 132).
- 55 Ο εγωισμός και η «αυτολατρεία», όπως την ονομάζει, είναι έκδηλα και στα νεανικά μυθιστορήματα του Καραγάτση, όπως στους *Δύο έρωτες*: «Η μανία της λατρείας μου ικανοποιόταν, και ο άδειος εγωισμός μου άλλο τόσο, γιατί έλεγε πως μ' αγαπούσε» (Βλ. Β. Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού*, τόμ. Β', ό.π., σ. 596).
- 56 Αυτή η τυραννική σχεδόν συμπεριφορά μας θυμίζει την συζήτηση στο 577c-580e της Πολιτείας του Πλάτωνα για την τυραννική ψυχή, τον τυραννικό άνθρωπο χαρακτήρα και τον τύραννο, ο οποίος «κατ' ανάγκην, λόγω της εξουσίας που θα έχει στα χέρια του, θα είναι, και θα γίνεται ακόμη περισσότερο απ' ότι ήταν πρωύτερα, φθονερός, δόλιος, άδικος, χωρίς φίλους, χωρίς ιερό και όσιο, ένα δοχέλο που δέχεται και καλλιεργεί κάθε λογής κακία, και που εξαιτίας όλων αυτών θα είναι πρωτίστως ο ίδιος δυστυχισμένος, αλλά και πηγή δυστυχίας, έπειτα, για τους γύρω του» (580e) [Πλάτων, *Πολιτεία*, εισαγ. - μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002].
- 57 Γ. Ν. Περναντώνης, «Ο *Κίτρινος φάκελος* και η σκηνοθεσία των ζώντων προσώπων», ό.π., σ. 692.
- 58 Βλ. Β. Αθανασόπουλος, «Ο άγνωστος ποιητής Δ. Γ. Ροδόπουλος», *Νέα Εστία*, τ. 130, τχ. 1536 (1 Ιουλίου 1991), σ. 851-859.
- 59 Β. Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού*, τόμ. Β', ό.π., σ. 595. Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Δ. Δημάδης, «Αναζητώντας τις πηγές έμπνευσης και τις πρώτες μορφές έργων του Μ. Καραγάτση», *Νέα Εστία*, 164, 1815 (2008), σ. 694-709.
- 60 Για τον σεξουαλισμό της πεζογραφίας του Καραγάτση, βλ. Μ. Γ. Μερρακλής, «Τρεις παράγραφοι της καραγατσικής πεζογραφίας», *Τετράδια Ενθύνης*, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, 14 (1981), σ. 53-63.
- 61 Α. Καραντώνη, «Ένας πεζογράφος. Μια γόνιμη εικοσαετία: 1935-1955», *Τετράδια Ενθύνης*, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, 14 (1981), σ. 127. Για την ερμηνεία της σεξουαλικής επιθυμίας στο έργο του Καραγάτση

- ως αμαρτία βλ. Κ. Ε. Τσιρόπουλου, «Για τον Καραγάτση», *Τετράδια Ενθύνης*, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, 14 (1981), σ. 114-118.
- 62 Μ. Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Ζορμπά, Αθήνα: Οδυσσεάς, 1987, σ. 378.
- 63 Βλ. Μ. Nussbaum, *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton: Princeton Univ. Press, 1994.
- 64 Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον *Κίτρινο φάκελο* για τον Μάνο Τασάκο: «Έφτασε σπίτι του κι απόθεσε το χειρόγραφο των 'Κατόχων' πάνω στο γραφείο του. Κατόπι ξάπλωσε στη μεγάλη πολυθρόνα, άνοιξε το ραδιόφωνο κι απόμεινε ν' ακούη τα 'Τρελά καμώματα' του Τιλ Ούλενσπίγκελ. Αυτό το κομμάτι του έδινε πάντοτε ιδιαίτερη ευχαρίστηση· το αδιάπτωτο και ψυχρά εγκεφαλικό κέφι του, ταίριαζε σφικτά στην ιδιοσυγκρασία του. Κανείς ασθηματισμός ή λυρισμός· μόνο μια απολλώνεια ευφορία νοήμονος εγκεφάλου, που ξέσπαγε σε μελωδίες υψηλής σατιρικής – αλλά κι αγαθής – υψής. — Δύναμη, αυτοκυριαρχία και ψυχική υγεία, συλλογίστηκε. Αυτό είναι... (Μ. Καραγάτσης, *Κίτρινος φάκελος*, ό.π. σ. 137).
- 65 «It is a good rule in life never to apologize. The right sort of people do not want apologies, and the wrong sort take a mean advantage of them» (P. G. Wodehouse, 'The Man Upstairs', 1914). Για μια πρόσφατη φιλοσοφική ανάλυση της απολογίας και της συγγνώμης όπου υποστηρίζεται το dictum αυτό του Wodehouse, βλ. L. Bovens, 'Apolologies', *Proceedings of the Aristotelian Society*, CVIII (2008), σ. 219-239.
- 66 Adam Smith [1759], *The Theory of Moral Sentiments*, D. D. Raphael και Α. L. MacFie (eds), Indianapolis: Liberty Classics, 1976, Part I, Sect. I, Ch. I: 'Of Sympathy', §1. Η μετάφραση είναι δική μου.
- 67 Βλ. F. Nietzsche, *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα*, «Ο Πρόλογος του Ζαρατούστρα», μτφρ. Α. Δικταίος, Αθήνα: Δωδώνη, 1980, σ. 40 (KSA 4:14). Για μια εκτενή αιτιολόγηση της καθόδου του νιτσεικού Ζαρατούστρα από το βουνό βλ. Α. Α. Πέτρου, *Το πέρασμα του Νίτσε: Αλήθεια, Τέχνη και Πολιτισμός*, πρόλ. Χαρά Μπακονικόλα, [Επιμέτρο: Φρ. Νίτσε, *Σημειώσεις πάνω στην Αρχαία Τραγωδία και το Σύγχρονο Δράμα* (1870), μτφρ. Δ. Δολαψάκης], Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2007, σ. 132-139.
- 68 Αριστοτέλης, *Ρητορική Β*, 3, 1380b35-1381a10. Πβ. E. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, with a foreword by Richard Stalley, Athens: Saripolos Library, 2007, σ. 159-209.
- 69 Για την κριτική του Nietzsche στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη και γενικότερα για μια ενδιαφέρουσα απόπειρα σύνδεσης των δύο φιλοσόφων, βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, «Nietzsche και Αριστοτέλης. Γύρω από την Γέννηση της Τραγωδίας και την Ποιητική», στο Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά (επιμ.), *Ο Νίτσε και οι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1997, σ. 99-134.
- 70 Για την νιτσεική έννοια της «φιλίας ως αγώνος» και για μια ενδιαφέρουσα σύνδεση με την νεοαριστοτελική θεωρία, βλ. Α. Πέτρου, «Η θέση της φιλίας στην ηθική: Από τον Αριστοτέλη στον Νίτσε», στο Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Η ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τα προβλήματα της εποχής μας, Πρακτικά του 20^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Χανιά, 12-17 Ιουλίου 2008), Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα: Ιωνία, 2009, σ. 210-225
- 71 Βλ. Ελένη-Δίκη Δασοιωτάκη, «Η αλήθεια στην ηθική του Νίτσε», στο Ε. Μαραγγιανού (επιμ.), *Φιλοσοφίας Αγώνισμα*, Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Κωνσταντίνου Βουδούρη, Αθήνα: Ιωνία, 2004, σ. 250, υπ. 2.
- 72 Walter Otto, *Dionysus Myth and Culture*, trans. Robert Palmer, Bloomington, Ind.:

- Indiana University Press, 1965, σ. 415. Το παράθεμα είναι από το άρθρο του D. W. Conway, 'Love's Labor Lost: The Philosopher's *Versucherkunst*', στο S. Kemal, I. Gaskell and D. W. Conway (eds.), *Nietzsche, Philosophy and the Arts*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, σ. 287.
- 73 Roger Scruton, *Sexual Desire*, ό.π., σ. 234.
- 74 Για την ποιητική μανία στον Πλάτωνα, βλ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλου, *Φιλοσοφία του Πλάτωνα*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1997, Βλ. επίσης Martha C. Nussbaum, *The Fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1986, σ. 200-233, όπου υποστηρίζεται ότι «ο Πλάτων είχε ως άνθρωπος μία βαθιά κατανόηση για την ερωτική παρόρμηση και τα κίνητρα της και πως ο *Φαίδρος* αποτελεί ένα έργο που αναπτύσσει μία σύνθετη άποψη σχετικά μ' αυτά τα κίνητρα και αποδέχεται ορισμένα από αυτά ως καλά: ένα έργο στο οποίο παραδέχεται ότι υπήρξε τυφλός απέναντι σε κάτι, την πόηση και τον έρωτα, και γράφει το διάλογο για να ξαναβρεί το φως του, με τον ίδιο τρόπο που ο Σπινίχορος έγραφε την παλινωδία του για την Ελένη της Τροίας για να ξαναβρεί το φως του που το έχασε επειδή την κατηγορήσε αδικώς».
- 75 Martha C. Nussbaum, 'The Transfigurations of Intoxication: Nietzsche, Schopenhauer, and Dionysus', στο S. Kemal, I. Gaskell and D. W. Conway (eds.), *Nietzsche, Philosophy and the Arts*, ό.π., σ. 65.
- 76 F. Nietzsche, *The Will to Power, Notes from the 1880's (Wille zur Macht, 1906)*, μτφρ. Walter Kaufmann & R. J. Hollingdale, New York, Viking, 1968, σπ. 964, σ. 506. Η αναφορά αυτή είναι στο Α. Α. Πέτρου, *Το πέρασμα του Νίτσε: Αλήθεια, Τέχνη και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 132.
- 77 Α. Α. Πέτρου, *Το πέρασμα του Νίτσε: Αλήθεια, Τέχνη και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 134.
- 78 Απ' όσο γνωρίζω, δεν έχει υπάρξει μέχρι σήμερα κάποια μελέτη από κάποιον μελετητή που να αναλύει συστηματικά τις φιλοσοφικές επιδράσεις του Nietzsche στο έργο του Μ. Καραγάτση.
- 79 Βλ. Ελένη-Δίζη Δασσιθιωτάκη, «Η αλήθεια στην ηθική του Νίτσε», ό.π., 250.
- 80 Βλ. Ελένη-Δίζη Δασσιθιωτάκη, «Η αλήθεια στην ηθική του Νίτσε», ό.π., σ. 248.
- 81 Φρ. Νίτσε, *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα*, «Ο Πρόλογος του Ζαρατούστρα», μτφρ. 'Α. Δικταίος, Αθήνα: Δωδώνη, 1980, σ. 40 και σ. 43.
- 82 Α. Α. Πέτρου, *Το πέρασμα του Νίτσε: Αλήθεια, Τέχνη και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 131.
- 83 Αλέξανδρος Νεχαμάς, *Νίτσε: Η ζωή σαν λογοτεχνία*, μτφρ. Α. Παπακωνσταντίνου & Αρχ. Κόρκα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002, σ. 297-345.
- 84 Βλ. Ρ. Αργυροπούλου, «Η πρόσληψη των ιδεών του Νίτσε στην Ελλάδα», στο Ε. Μαραγκιανού (επιμ.), *Φιλοσοφία Αρώνισμα*, Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Κωνσταντίνου Βουδούρη, Αθήνα: Ιωνία, 2004, σ. 79-89 (ανατύπωση στο Ρ. Δ. Αργυροπούλου, *Προσεγγίσεις της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004, σ. 230-243). Βλ. επίσης Ρ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, τόμ. Β', *Η φιλοσοφία μεταξύ επιστήμης και θρησκείας, 1876-1922*, Αθήνα: Γνώση, 1995, σ. 43-50. Για την υποδοχή των ιδεών του Νίτσε στην Ελλάδα, βλ. επίσης και Δ. Δαμπρέλλης, *Η συνειδητοποίηση του Ελληνισμού ως Νιτσεισμός». Τα περιοδικά «Τέχνη» και «Διδόνσος»*, Θεσσαλονίκη: Νέα Πορεία, 1993 και Του Ιδίου, «Ο Νίτσε στην Ελλάδα. Ένα όνομα για όλα και για τίποτα», στο Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά (επιμ.), *Ο Νίτσε και οι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1997, σ. 137-156.
- 85 Ρ. Αργυροπούλου, «Η πρόσληψη των ιδεών του Νίτσε στην Ελλάδα», ό.π., σ. 80.
- 86 *Αυτόθι*, σ. 81.

- 87 *Αυτόθι*, σ. 82 κ.έ.
- 88 Μ. Καραγάτσης, *Κίτρινος Φάκελλος*, ό.π., σ. 173-174.
- 89 Α. Νεχαμάς, *Η τέχνη του βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, επιμ. Στ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Νεφέλη, 2001, σ. 30.
- 90 *Αυτόθι*.
- 91 Δ. Δαμπρέλλης, *Η συνειδητοποίηση του Ελληνισμού ως «νιτσεισμός». Τα περιοδικά «Τέχνη» και «Διώνυσος», ό.π.*, σ. 152-153.
- 92 Β. Williams, 'The Women of *Trachis*: Fictions, Pessimism, Ethics', στο Β. Williams, *The Sense of the Past. Essays in the History of Philosophy*, edited with an introduction by Myles Burnyeat, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2006, σ. 58.
- 93 Τζίνα Πολίτη, ό.π., σ. 140.
- 94 Βλ. Β. Williams, 'The Women of *Trachis*: Fictions, Pessimism, Ethics', ό.π., σ. 59.

References

- Αθανασόπουλος, Β., «Ο άγνωστος ποιητής Δ. Γ. Ροδόπουλος», *Νέα Εστία*, τ. 130, τχ. 1536 (1 Ιουλίου 1991), σ. 851-859.
- Αθανασόπουλος, Β., *Οι μάσκες του ρεαλισμού. Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τόμ. Β', Αθήνα: Καστανιώτης, 2003.
- Aristotelis, *Ethica Nicomachea*, I. Bywater (ed.), Oxford: Oxford University Press, 1894.
- Aristotelis, *Politica*, W.D. Ross (ed.), Oxford: Oxford University Press, 1957.
- Aristotelis, *Ars Rhetorica*, W.D. Ross (ed.), Oxford: Oxford University Press, 1959.
- Aristotelis, *Ethica Eudemia*, R.R. Walzer and J.M. Mingay (eds.), Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Αργυροπούλου, Ρ. (επιμ.), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, τόμ. Β', *Η φιλοσοφία μεταξύ επιστήμης και θρησκείας, 1876-1922*, Αθήνα: Γνώση, 1995.
- Αργυροπούλου, Ρ., «Η πρόσληψη των ιδεών του Νίτσε στην Ελλάδα», στο Ε. Μαραγγιανού (επιμ.), *Φιλοσοφίας Αγώνισμα*, Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Κωνσταντίνου Βουδούρη, Αθήνα: Ιωνία, 2004, σ. 79-89 (ανατύπωση στο Ρ. Δ. Αργυροπούλου, *Προσεγγίσεις της Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004, σ. 230-243).
- Bacon, F. [1597], «Για τον έρωτα», στο *Δουκίμια*, μτφρ. Σπύρος Φέγγος, επιμ. Ι.Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2000.
- Beaton, R., *An Introduction to Modern Greek Literature*, Clarendon Press, Oxford 1994 (μτφρ. στην ελληνική R. Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992*, μτφρ. Ε. Ζουργού-Μ. Σπανάκη, Αθήνα: Νεφέλη, 1996).

- Blanchot, M., *L'espace littéraire*, Paris: Gallimard, 1968.
- Βιβιλάκης, Ι., «Ο θεατρικός Καραγάτσης», *Παράβασις*, 1 (1995), σ. 227-243.
- Bovens, L., 'Apologies', *Proceedings of the Aristotelian Society*, CVIII (2008), σ. 219-239.
- Γλυκοφρύδη-Δεοντσίνη, Α., «Αισθητική στάση και θεατρική πράξη», στο *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και θέματα*, Αθήνα: Αφοι Τολίδη, 1993.
- Carroll, N., 'The Wheel of Virtue: Art, Literature, and Moral Knowledge', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 60, 1 (2002), σ. 3-26.
- Cavell, S., *Must We Mean What We Say? A Book of Essays*, New York: Cambridge University Press, 1976.
- Cavell, S., *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy*, New York: Oxford University Press, 1979.
- Caws, M. A., 'Moral-Reading, or Self-Containment with a Flaw', *New Literary History*, 15, 1, Literature and / as Moral Philosophy (1983), σ. 209-215.
- Conway, D. W., 'Love's Labor Lost: The Philosopher's *Versucherkunst*', στο S. Kemal, I. Gaskell and D. W. Conway (eds.), *Nietzsche, Philosophy and the Arts*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Δεσποτόπουλου, Κ. Ι., *Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερευνής Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1997,
- Δημάδης, Κ. Δ., «Αναζητώντας τις πηγές έμπνευσης και τις πρώτες μορφές έργων του Μ. Καραγάτση», *Νέα Εστία*, 164, 1815 (2008), σ. 694-709.
- Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, transl. by R. D. Hicks, vol. II, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931.
- Gill, C., 'Stoic Erōs -Is there such a thing?', στο Sanders, E., Thumiger, C., Carey, C., and Lowe, N.J. (eds), *Erōs in Ancient Greece*, Oxford: Oxford University Press, 2013, σ. 143-157.
- Hyman, L. W., 'Moral Attitudes and the Literary Experience', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 38, 2 (1979), σ. 159-165.
- Kalin, J., 'Knowing Novels: Nussbaum on Fiction and Moral Theory', *Ethics*, 103 (1992), σ. 135-151.
- Kannicht, R., *Η παλαιά διαμάχη ποίησης και φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα: Δωτός, 1988.
- Καραγάτσης, Μ., *Το Μεγάλο Συναξάρι*, Αθήνα: Εστία, 1951.
- Καραγάτσης Μ. [1956], *Κίτρινος Φάκελλος*, 2 τόμ., Αθήνα: Εστία, 6^η έκδ., 1984.
- Καραγάτσης, Μ., *Κριτική θεάτρου 1946 1960*, πρόλ. Κ. Γεωργουσόπουλος, εισαγ.-επιμ. Ι. Βιβιλάκης, Αθήνα: Εστία, 1999.
- Καραγάτσης, Μ., *1908-2008. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, «Χρονολόγιο», Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Υπουργείο Πολιτισμού, 2008.

- Καραντώνης, Α., *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '90*, Αθήνα: Παπαδήμας, 1977.
- Καραντώνης, Α., «Ένας πεζογράφος. Μια γόνιμη εικοσαετία: 1935-1955», *Τετράδια Ενθύνης*, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, 14 (1981).
- Κεντρωτής, Γ., «Αναδιφώντας τον *Κίτρινο φάκελο*», *Διαβάζω*, 256 (1991), σ. 66-70.
- Δαμπρέλλης, Δ., *Η συννειδητοποίηση του Ελληνισμού ως «νιτσεισμός». Τα περιοδικά «Τέχνη» και «Διώνυσος»*, Θεσσαλονίκη: Νέα Πορεία, 1993.
- Δαμπρέλλης, Δ., «Ο Νίτσε στην Ελλάδα. Ένα όνομα για όλα και για τίποτα», στο Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά (επιμ.), *Ο Νίτσε και οι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1997, σ. 137-156.
- Λασιθιωτάκη, Ε.-Α., «Η αλήθεια στην ηθική του Νίτσε», στο Ε. Μαραγγιανού (επιμ.), *Φιλοσοφίας Αγώνισμα, Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Κωνσταντίνου Βουδούρη*, Αθήνα: Ιωνία, 2004, σ. 244-251.
- Leontsini, E., *The Appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, with a foreword by Richard Stalley, Athens: Saripolos Library, 2007.
- Leontsini, E., 'Sex and the City: Plato, Aristotle, and Zeno of Kition on *Eros* and *Philia*', στο E. Sanders, C. Thumiger, C. Carey, & N.J. Lowe (eds), *Eros in Ancient Greece*, Oxford: Oxford University Press, 2013, σ. 129-141.
- McCormick, P., 'Moral Knowledge and Fiction', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 41, 4 (1983), σ. 399-410.
- Μερακλής, Μ. Γ., «Τρεις παράγραφοι της караγατσικής πεζογραφίας», *Τετράδια Ενθύνης*, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, 14 (1981), σ. 53-63.
- Μερακλής, Μ. Γ., «Ο *Κίτρινος φάκελος* και στοιχεία της πρωτοτυπίας του», *Νέα Εστία*, 1536 (1991), σ. 847-850.
- Μικέ, Μ., «Ο Μ. Καραγάτσης και η τέχνη της συγγραφής. Η περίπτωση του *Κίτρινου φακέλου* (1956)», *Η Άλωσ*, 3-4 (1996), σ. 107-127.
- Μιχελή, Π. Α., «Η αισθητική απόσταση και η γοητεία της σύγχρονης τέχνης», στο *Αισθητικά θεωρήματα*, τόμ. Α, Αθήνα, 1971.
- Μπερλής, Α., *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία*, τόμ. Δ', Αθήνα: Σοκόλη, 1992.
- Νεχαμάς, Α., *Η τέχνη του βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, επιμ. Στ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Νεφέλη, 2001.
- Νεχαμάς, Α., *Νίτσε: Η ζωή σαν λογοτεχνία*, μτφρ. Α. Παπακωνσταντίνου & Αρχ. Κόρκα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002.
- Nietzsche, F., *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα*, «Ο Πρόλογος του Ζαρατούστρα», μτφρ. Α. Δικταίος, Αθήνα: Δωδώνη, 1980.

- Nietzsche, F., *The Will to Power, Notes from the 1880's (Wille zur Macht, 1906)*, μτφρ. Walter Kaufmann & R. J. Hollingdale, New York: Viking, 1968.
- Nietzsche, F., *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα, «Ο Πρόλογος του Ζαρατούστρα»*, μτφρ. Α. Δικταίος, Αθήνα: Δωδώνη, 1980.
- Nussbaum, M., *The Fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Nussbaum, M., *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Nussbaum, M., 'Eros and the Wise: The Stoic Response to a Cultural Dilemma', στο J. Sihvola and T. Engberg-Pedersen (eds) *The Emotions in Hellenistic Philosophy*, Dordrecht: Kluwer 1998, σ. 271-304.
- Nussbaum, M., *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*, New York: Oxford University Press, 1990.
- Nussbaum, M. & Sihvola, J. (eds), *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Chicago: Chicago University Press 2002.
- Nussbaum, M., 'The Transfigurations of Intoxication: Nietzsche, Schopenhauer, and Dionysus', στο S. Kemal, I. Gaskell and D. W. Conway (eds), *Nietzsche, Philosophy and the Arts*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- O' Rourke, F., 'Philosophy and Poetry in Aristotle, Interpreting and Imitating Nature', στο Α. Γλυκοφρύδη-Δεοντίνη (επιμ.), *Βίος Θεωρητικός. Αφιερωματικός τόμος εις τον καθηγητή Δημήτριον Ν. Κούτραν*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2006, σ. 385-404.
- Otto, W., *Dionysus Myth and Culture*, trans. Robert Palmer, Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 1965.
- Παπανούτσου, Ε. Π., *Αισθητική*, 4^η έκδ., Αθήνα, 1969.
- Palmer, F., *Literature and Moral Understanding. A Philosophical Essay on Ethics, Aesthetics, Education, and Culture*, Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ. (επιμ.), *Ο Νίτσε και οι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1997.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ., «Nietzsche και Αριστοτέλης. Γύρω από την Γέννηση της Τραγωδίας και την Ποιητική», στο Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά (επιμ.), *Ο Νίτσε και οι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1997, σ. 99-134.
- Περαντωνάκης, Γ. Ν., «Ο Κίτρινος φάκελος και η σκηνοθεσία των ζώντων προσώπων», *Νέα Εστία*, 164, 1815 (2008), σ. 682-693.
- Πέτκου, Έ., «Κ. Θεοτόκης, Κατάδικος, Μ. Καραγάτσης, Ο κίτρινος φάκελος: Τα εγκλήματα πάθους και η διαλεκτική μεταξύ αθωότητας και ενοχής», *Θέματα Λογοτεχνίας*, 26 (2004), σ. 159-173.
- Πέτρου, Α. Α., *Το πέρασμα του Νίτσε: Αλήθεια, Τέχνη και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2007.

- Πέτρου, Α. Α., «Η θέση της φιλίας στην ηθική: Από τον Αριστοτέλη στον Νίτσε», στο Κ. Βουδούρης (επιμ.), *Η ελληνική φιλοσοφία και η σχέση της με τα προβλήματα της εποχής μας, Πρακτικά του 20^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Χανιά, 12-17 Ιουλίου 2008), Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα: Ιωνία, 2009, σ. 210-225.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, εισαγ. - μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002.
- Πολίτη, Τζ., «Ο κίτρινος φάκελλος ή η παραγραφή της μυθιστορίας», στο *Η ανεξαρτίβωτη σκηνή*, Αθήνα: Άγρα, 2001, σ. 111-167.
- Rader, M., & Jessup, B., *Art and Human Values*, New Jersey: Prentice Hall, 1976.
- Radford, C. & Weston, M, 'How can we be Moved by the Fate of Anna Karenina?', *Proceedings of the Aristotelian Society*, 69 (1975), σ. 67-93.
- Ricoeur, P., *Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, επίμ. Γιώργος Ξηροπαίδης, Αθήνα: Πόλις, 2008.
- Sauvé Meyer, S., *Ancient Ethics. A Critical Introduction*, London: Routledge, 2008.
- Schofield, M., *The Stoic Idea of the City*, with a new Foreword by M. C. Nussbaum, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1991.
- Scruton, R., *Sexual Desire. A Philosophical Investigation*, London: Continuum, 2006.
- Σεφέρης, Γ., «Διάλογος πάνω στην ποίηση», «Μονόλογος πάνω στην ποίηση», «Το τέλος ενός διαλόγου», στο *Δοκίμες Α΄* (1936-1947), 5^η έκδ., Αθήνα: Ίκαρος, 1984, σ. 82-165.
- Σεφέρης, Γ., *Δοκίμες Α΄* (1936-1947), 5^η έκδ., Αθήνα: Ίκαρος, 1984.
- Shoemaker, S. & Swinburne, R., *Personal Identity*, Oxford: Blackwell, 1985.
- Smith, A. [1759], *The Theory of Moral Sentiments*, D. D. Raphael και Α. L. MacFie (eds), Indianapolis: Liberty Classics, 1976. (μτφρ. στην ελληνική: Adam Smith, *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, μτφρ.-επιμ. εισαγ. Διονύσης Γ. Δρόσος, πρόλ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης, 2012].
- Sperry, L., *Handbook of Diagnosis and Treatment of the DSM-IV Personality Disorders*, Brunner/Mazel, 1995.
- Stendhal, *Περί έρωτος*, μτφρ.-εισ.-σημ. Ε. Κορομηλά, Αθήνα: Πατάκη, 2008.
- Τσάκωνας, Δ., *Η γενιά του 30: Τα πριν και τα μετά*, Αθήνα: Κάκτος, 1989.
- Τσάτσος, Κ., «Πριν από το ξεκίνημα, Προπύλαια (Απρίλης και Μάης, Ιουνίου, 1988) και «Ένας διάλογος για την ποίηση», *Προπύλαια* (Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1988), [αναδημοσίευση στο *Δοκίμια Αισθητικής και Παιδείας*, Αθήνα: Δίφρος, 1960, σ. 95-126].
- Τσιρόπουλου, Κ. Ε., «Για τον Καραγάτση», *Τετράδια Ενθύνης*, Επανεκτίμηση του Μ. Καραγάτση: Είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, 14 (1981), σ. 114-118.

- Φιλιππούσης, Κ., «Ο Καραγάτσης και το θέατρο», *Διαβάζω*, 258 (1991), σ. 71-73
- Χρυσανθόπουλου, Μ., «Κυριαρχία και διαστροφή. Ερωτικά πάθη και δολοπλοκίες στον *Κίτρινο Φάκελο*», *Βιβλιοθήκη Ελευθεροτυπίας: «Αφιέρωμα Μ. Καραγάτσης: Τα πολλά του πρόσωπα»*, 509 (2008).
- Vitti, M., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Ζορμπά, Αθήνα: Οδυσσέας, 1987.
- Williams, B., 'The Women of *Trachis*: Fictions, Pessimism, Ethics', στο B. Williams, *The Sense of the Past. Essays in the History of Philosophy*, edited with an introduction by Myles Burnyeat, Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2006.
- Wodehouse, P. G., *The Man Upstairs*, 1914.
- Wolff, S., 'Moral Saints', στο R. Crisp and M. Slote (eds), *Virtue Ethics*, Oxford: Oxford University Press, 1997, σ. 79-98.
- Worth, S. E., 'Aristotle, Thought, and Mimesis: Our Responses to Fiction', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 58, 4 (2000), σ. 333-339.
- Zemach, E. M., 'Emotion and Fictional Beings', *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 54, 1 (1996), σ. 41-48.